

ئەسكەرتىش: مەركۈز ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى مىسرانىم تورىدىن ئېلىنغان بولۇپ ئىلكتاپ
ئىشلىگۈچى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق . . . .

WwW.BbS.MiSRaNiM.CoM

پەرغانە ۋادىسىدىكى يوقىلىپ كەتكەن خەلق - ئۇيغۇرلار (3)

نەبىجان تۇرسۇن (تارىخ پەنلىرى دوكتورى)

4 . پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇس مەسىلىسى

بىز يۇقىرىدا قەيت قىلغاندەك بەش قېتىملىق كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشنىڭ پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ ئۆزۈڭسىز كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى تەبىئىي. بۇ خىل ئۆزۈڭسىز كۆچۈش بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ سۈنئىي يوسۇندا كۆپىيىش رولىنى ئوينىيدۇ. ئەسلىدىن بار بولغان كۆچمەن ئاھالىلارنىڭ تەبىئىي كۆپىيىشى بىلەن يېڭىدىن كەلگەن توپلۇقلارنىڭ قوشۇلۇشى ھەمدە بۇ خىل ئەھۋالنىڭ تەكرارلىنىشى پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇر نوپۇسىنىڭ تېز سۈرەتتە كۆپەيتىدىغان مۇھىم ئامىللار ھېسابلىنىدۇ.

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنىڭ 19 - ئەسىردىلا زور ساننى ئىگىلەپ، پەرغانە ئاھالىسىنىڭ مۇھىم سالمىقىنى تەشكىل قىلغانلىقى ھەققىدە ئۈچ خىل مەلۇمات مەۋجۇت بۇلار :

(1) تارىخىي مەنبەلەر، (2) مۇتەخەسسسلەرنىڭ مەنبەلەر بويىچە ئوتتۇرىغا قويغان سانلىق مەلۇماتلىرى . (3) دەسلەپكى سابىق سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىگەن سانلىق ئۇچۇرلىرى . مەن بۇ نۇقتىنى ئەنە شۇ ئۈچ تەرەپتىن ئوتتۇرىغا قويمەن:

(1) تارىخىي مەنبەلەر بويىچە پەرغانە ئۇيغۇرلىرىنىڭ نوپۇسى

1759 - 1760 - يىلىدا زادى قانچىلىك ئادەم كۆچكەنلىكى ھەققىدە كۆپ مەلۇماتلار يوق. بىراق، سېرگېي ئاباشىن مەنبەلەر بويىچە بۇ ۋاقىتتا 12 مىڭ ئائىلە قەشقەرلىك ۋە قالماقنىڭ كۆچكەنلىكى، بۇلارنىڭ 9 مىڭ ئائىلىنىڭ پەرغانغا، ئۈچ مىڭ ئائىلىنىڭ بەدەخشاننىڭ پەيزاباد رايونىغا كۆچكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ. بۇ 9 مىڭ ئائىلە، يەنى تەخمىنەن 40 مىڭ ئادەمنىڭ

قەشقەرلىك ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[31]. بۇنداق كۆچۈش ئىزچىل داۋاملىشىۋەرگەن بولۇپ، بۇرۇن بەلكى ئاممىۋى تۇس ئالغان بولسا، كېيىنكى ئۇزۇن يىللاردا جەرياندا ئايرىم ئايرىم ھالدا كۆچۈش داۋاملاشقان. يۈسۈپ خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭغا قاتناشقان مىرزا شەمسى بۇخارىنىڭ مەلۇماتى بويىچە ئالغاندا، 1830 - يىلى قوقەنت قوشۇنلىرى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشنىڭ ئالدىدا قوقەنتتە 10 مىڭدىن 12 مىڭغىچە قەشقەرلىك بولغان[32]. 1830 - يىلى، يۈسۈپ خوجا قوزغىلىڭى مانجۇلار تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندا 70 مىڭ ئادەم قەشقەردىن پەرغانغا كۆچۈپ بېرىپ، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى خوجەنت ۋە تاشكەنتتىن يىراق بولمىغان جايلارغا ئورۇنلاشقان.[33] بۇ ھەقتە جۇڭگو تارىخچىلىرىمۇ جۇڭگو مەنبەلىرىگە تايىنىپ مەلۇمات قالدۇرغان بولۇپ، جۇڭگو تارىخچىسى ليۇ فېڭۋۇ 1936 - يىلى ئېلان قىلغان ماقالىسىدە يۈسۈپ خوجا قوزغىلىڭىدىن كېيىن، ئاق تاغلىقلاردىن 60 - 70 مىڭ ئادەمنىڭ قوقەنتكە كەتكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ[34].

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ مەلۇماتىدىكى 70 مىڭ ۋە مىرزا شەمسى بۇخارىنىڭ مەلۇماتىدىكى 10مىڭدىن 12 مىڭغىچە بولغان ساننى قوشقىنىمىزدا، بۇ چاغلاردا پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ سانى 80مىڭدىن ئارتۇق بولىدۇ.

1847 - يىلى، يەتتە خوجا قوزغىلىڭى مانجۇر قوشۇنلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلغاندا، قەشقەر تەۋەسىدىن يەنە 20 مىڭ ئادەم مانجۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ پەرغانغا قاچتى[35]. كروپاتكىن بولسا 100 مىڭ ئادەم ھەققىدىكى ئۇچۇرنى بېرىدۇ[36]. جۇڭگو تارىخچىسى سېڭ مېنۋۇ 1936 - يىلى يازغان ئەسىرىدە بۇ قېتىمقى ئۇرۇش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بىر قانچە ئون مىڭ ئادەم خوجىلار بىلەن قوقەنتكە قېچىپ كەتتى دەپ مەلۇمات بېرىدۇ

بۇ قېتىمقى كۆچۈش قىش مەزگىلىگە توغرا كەلگەن بولغاچقا نۇرغۇن ئادەم پامىر ئالاي تاغلىرىدىن ئۆتكىچە ئاچلىق، قاتتىق سوغۇق ۋە ۇر شىۋىرغاننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، توڭلاپ ئۆلگەن. كۆچكەنلەرنىڭ ئارىسىدا قەرى-چۆرىلەر، بالىلارمۇ بولۇپ، ئادەملەر ئائىلە-ئائىلە بويىچە كۆچكەن. كروپاتكىنىڭ كۆرسىتىشىچە، بۇ قېتىم كۆچكەنلەرنىڭ ئىچىدە پەقەت قەشقەر ۋە يېڭىھېساردىن كۆچكەنلەرنىڭ سانىلا 37 مىڭ ئەتراپىدا بولغان [38]. بۇ كۆچكەنلەرنىڭ ھەممىسى ساق-سالامەت پەرغانە ۋادىسىغا يېتىپ بارالمىغان بولۇپ، ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن تېرەك داۋان ئەتراپىدىكى دەريا سۈيىنى شۇ يەردىكى قىرغىزلار ئۈچ يىلغىچە ئىچەلمىگەن ئەھۋال كۆرۈلگەن. [39]

مۇسۇلمان تارىخچىلىرىدىن مۇھەممەد ئاتىق ئۆزىنىڭ <<تارىخى كاشغەر>> ناملىق ئەسىرىدە قەشقەر ئاھالىسىدىن 100 مىڭغا يېقىن نوپۇس ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوقەنتكە كۆچتى>> دەپ بايان قىلىدۇ. [40]

يەتتە خوجا قوزغىلىڭىدىن يەنە 10 يىل ئۆتۈپ، ۋەلىخان تۆرە باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ يۈز بەردى. ئۈچ ئايغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار جەريانىدا نۇرغۇن ئادەم ئۆلدى شۇنىڭدەك ۋەلىخان تۆرىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارىماي، ئۇيغۇرلار چىڭ قوشۇنلىرىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، ۋەلىخان تۆرە قاتارلىقلار پەرغانىغا قاچتى. 19 - ئەسىردىكى رۇس تارىخچىسى ۋ. نالىۋكىنىڭ مەلۇماتىچە، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 15 مىڭ ئەتراپىدا قەشقەرلىك پەرغانە ۋادىسىغا قاچتى [41]. بۇ ھەقتە جۇڭگو تارىخچىلىرىمۇ مەلۇمات قالدۇرغان

بولۇپ، لىئۇ فېڭۋۇ پەرغانغا كەتكەنلەرنىڭ سانىنىڭ بىر تۈمەندىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى [42]، لىئۇ زىشاۋ 15 مىڭ ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ [43].

سېڭ مېنۋۇ جۇڭگو مەنبەلىرى ئاساسىدا جاھانگىر خوجا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى خوجىلارنىڭ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭلىرىغا قاتناشقانلارنىڭ ئادەم سانى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ، جاھانگىر خوجىغا ئەگىشىپ چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قەشقەر ئەتراپىدا بولغان جەڭگە قاتناشقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ 100 مىڭ ئەتراپىدا [44] ئىكەنلىكىنى، 1857 - يىلى ۋەلىخان تۆرىگە ئەگىشىپ چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلغانلارنىڭ بىر قانچە تۈمەن ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ [45]. دېمەك، چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەڭلەرگە قاتناشقان بۇ ئادەملەرنىڭ ھايات قالغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ بىردىن بىر ھاياتلىق يولى ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ پەرغانغا قېچىپ پاناھلىنىش بولۇپ، قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئۇلارنىڭ پەرغانغا قېچىپ پاناھلىنىش نىسبىتىنىڭمۇ كۆپ بولۇشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىكتۇر. ھەر قېتىملىق قېچىپ پاناھلىنىش جەريانىدا بىر قىسىم ئۆلگىرەلگەن كىشىلەر ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى، بالاۋاقلارنى ئېلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما يەنە خېلى كۆپ ساندىكى ئەرلەر ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى تاشلاپ ئۆزلىرى تەنھا قېچىشقا مەجبۇر بولغان. ئائىلىسى ئۆز ۋەتىنىدە قالغان بۇ ئەرلەرنىڭ بىر قىسمى پەرغانە ۋادىسىدا خوجىلار تەشكىللىگەن قوشۇنلار تەركىبىگە قوشۇلۇپ، قايتىدىن قەشقەرگە كېلىپ، ئۆز يۇرتلىرىنى چىڭ قوشۇنلىرىدىن ئازاد قىلىش ئارقىلىق ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى ۋە ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىنى جەم بولۇش يولىنى تاللىغان ئىدى.

1877 - 1878 - يىللىرى ئارىسىدا چىڭ سۇلالىسى پۈتۈن قەشقەرىيىنى قايتا بويسۇندۇرغاندا، قانچىلىك ئادەمنىڭ پەرغانە ۋادىسىغا كۆچكەنلىكى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن ئېنىق سانلىق

مەلۇمات يوق. لېكىن، يەنىلا خېلى كۆپ ساندا ئادەملەر رۇسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى پەرغانغا قاچقانلىقى ئەينى ۋاقىتتىكى تۈركىستاندىكى رۇسىيە دائىرىلىرى تەرىپىدىن خاتىرىگە ئېلىنغان ئىدى [46]. پەرغاندىكى رۇسىيە ئەمەلدارى 1877 - يىلى 12 مىڭ ئەتراپىدا قەشقەرلىك ۋە تۇڭگانىڭ رۇسىيە تەۋەسىگە قېچىپ ئۆتكەنلىكى، ئۇلارنىڭ 7 مىڭ نەپىرىنىڭ يەتتە سۇ تەرەپكە، قالغانلىرىنىڭ ئوش ئارقىلىق پەرغانە ۋىلايىتىگە كەتكەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ [47]. بىراق، بۇ ھەقتىكى سانلىق مەلۇماتلارمۇ ھەر خىل بولۇپ، ئابلەت كامالوفنىڭ رۇسىيە مەنبەلىرى ئاساسىدا تەكشۈرۈشچە، ياقۇپ بەگنىڭ ئوغلى بەكقۇل بەك بىر قىسىم ئۆز قوشۇنلىرى ھەم ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى باشلاپ، 1877 - يىلى، 15 - دېكابىر كۈنى چېگرىدىن ئۆتۈپ، ئوشقا يېتىپ كەلگەن ھەمدە ئارقىدىن، يەنى 16 - 17 - دېكابىر كۈنلىرى زور ساندىكى قەشقەرلىك مۇساپىرلار چېگرىدىن ئۆتكەن بولۇپ، 23 - دېكابىر كۈنىدىكى رۇسىيە تەرەپنىڭ سانلىق مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ئوشقا 4641 نەپەر قەشقەرلىك كۆچمەن (بۇلارنىڭ 3573 نەپىرى ئەر، 968 نەپىرى ئايال) ئورۇنلاشقان [48]. رۇسىيە ئارخىپىدىكى ئۇچۇرلارغا قارىغاندا، چېگرىدىن كۆلىپكىتىپ ھالدا ئۆتۈپ قېچىش ئىزچىل داۋاملاشقان بولۇپ، 1877 - يىلى، 14 - دېكابىردىن 29 - دېكابىرغىچە بولغان 15 كۈن جەريانىدا 5675 ئادەم (4413 ئەر، 1262 ئايال) كۆچۈپ كەلگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە 500 ئادەم قاراسۇ ئارقىلىق ئەنجانغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. دېمەك، ئەنە شۇ 15 كۈنى ئىچىدىلا 6000 ئەتراپىدا ئادەم ئوش ۋە ئەنجان تەۋەسىگە قېچىپ كەلگەن. رۇسىيە ئارخىپ ئۇچۇرلىرىغا كۆرە قوقەنت خانلىقى مەۋجۇت بولغان ۋاقىتتا ئوش شەھىرى ئاھالىسىنىڭ 3 تىن 1 قىسىمىنى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلغان بولۇپ، 1877 - يىلى، ئوش تەۋەسىگە كىرگەن 1459 قەشقەرلىكنىڭ 959 نەپىرى ئوش شەھىرىگە قېچقان، بۇلارنىڭ ئىچىدە 909 نەپىرىنىڭ ئوشتا ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى بار بولۇپ، ئۇلار ئۆز ئۇرۇغ - تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشقان [49]. قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلارنىڭ بىر قىسىمى پەرغانە ۋادىسىدىكى ھەر

قايسى جايلارغا تارقىلىپ كەتكەن. ئەلۋەتتە، قەشقەرىيىدىن قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلارنىڭ تەركىبى ھەر خىل بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە قەشقەرلىكلەر، يەنى ئۇيغۇرلار كۆپ سانلىقى تەشكىل قىلاتتى. ئۇلاردىن قالسا، تۇڭگانلارمۇ بار ئىدى. بۇلاردىن باشقا يەنە قوقەنتلىكلەر ۋە ئەنجانلىقلارمۇ بار ئىدى. يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتلار پەقەت رۇسىيە تەرەپنىڭ 15 كۈن ئىچىدىكى كۆچۈپ كەلگەنلەرنىڭ سانى ھەققىدىكى مەلۇمات بولۇپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن كەلگەنلەر شۇنىڭدەك باشقا جايلاردىن ئۆتكەنلەرنىڭ بولۇشى تەبىئىي چىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چىقىرىپ، ئۇرۇغ-تۇغقانلىرى ۋە ئائىلە ئەزالىرى پەرغاندا تۇرىۋاتقانلارنى دەرھال چېگرىدىن چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇغان بۇ بۇيرۇق بويىچەمۇ بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ پەرغانغا كەتكەنلىكىدە شەك يوق

چىڭ سۇلالىسى مەنبەلىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى ئەھۋالىنى قەيت قىلغان بولسىمۇ، بىراق، قانچىلىك ئادەمنىڭ كۆچۈپ كەتكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرمىغان. ئەمما 1877 - يىلى، 17 - دەكابىر كۈنى قەشقەر چىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، زو زوڭتاڭ بېيجىڭدا چىڭ ئىمپېراتورغا قەشقەردىكى ئۇرۇش ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ قەشقەر شەھىرى ئاھالىسى ئىچىدە خەلى كۆپچىلىكنىڭ رۇسىيە تەۋەسىگە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتقان [50].

چىڭ سۇلالىسى رەسمىي ھۆججىتى بولغان << چىڭ شىلۇ >> دا بولسا، بەي ياڭخۇ قاتارلىقلارغا ئەگىشىپ قاچقان توپىلاڭچىلارنىڭ 5 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىگە ئائىت ئۇچۇرمۇ مەۋجۇت. بۇ پەقەت تۇڭگانلارنىلا كۆرسىتىۋەتتى ۋە ياكى باشقا بارلىق قاچاقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالامدۇ؟ داۋاملىق ئېنىشلار كېرەك، ئەمما، بۇ سان رۇسىيە رەسمىي ئۇچۇرلىرىغا بىراز يېقىنلىشىدۇ.

مەلۇمكى ،

چار رۇسىيە 1876 - يىلى ، قوقەنت خانلىقىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىپ ، پۈتۈن پەرغانە ۋادىسىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ چەگرىسى بىۋاسىتە قەشقەرىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چىڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن بىۋاسىتە چېگرىلاندى . رۇسىيە قوقەنت خانلىقى تېررىتورىيىسى بولغان پەرغانە ۋادىسىنى ، تۈركىستان گېنېرال - گۇبېرناتورلۇقىنىڭ پەرغانە ئوبلاستى قىلىپ ئۆزگەرتىپ ، 1881 - يىلى ، ئۇنىڭ تەركىبىدە ئەنجان ، نامەنگان ، قوقەنت ، چۈست ، ئىسپارن ، مەرغىلان ۋە ئۈشتىن ئىبارەت يەتتە ناھىيە تەسىس قىلغان ئىدى . نوپۇسى 970 564 ئادەم دەپ بېكىتىلگەن . بۇ ۋاقىتتا ئوش ناھىيىسىنىڭ نوپۇسى 59760 ئادەم بولۇپ ، ئوش شەھىرىنىڭ نوپۇسى 3950 ئادەم ئىدى . بۇ ۋاقىتتا ئوش پەرغانىدىكى 6 شەھەر ئىچىدە نوپۇسى ئەڭ ئاز شەھەر ھېسابلىناتتى . بىرىنچى ئورۇننى مەرغىلان ئىگىلىگەن بولۇپ ، 44،480 ئادەم ياشىغان . بىراق ، 1910 - يىلىغا كەلگەندە چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى پەرغانە ئوبلاستىنىڭ نوپۇسىنى 2مىليون 34مىڭ 62 ئادەم دەپ ھېسابلىغان . پەرغانىدىكى بەش ناھىيىنىڭ نوپۇس تەركىبى مۇنداق بولغان :

نامەنگان ناھىيىسىدە 467423

ئەندىجان ناھىيىسىدە 461240

قوقەنت ناھىيىسىدە 453555

سكوبېلېۋسكىي ناھىيىسىدە 453462

بىراق، 1910 - يىلىدىكى بۇ ئىستاتېستىكىدا ئوش شەھىرىنىڭ 44204 كىشىلىك نوپۇس تەركىبىدە قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى ئاز بولۇپ، 500 نەپەر قەشقەرلىك بارلىقى كۆرسىتىلگەن. ئەمما نوپۇسى ئەڭ كۆپى سارتلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 38646 نەپەر دەپ كۆرسىتىلگەن[52].

ئەلۋەتتە، بۇ سانغا ئوش شەھىرى ئەتراپىدىكى يېزىلارنىڭ ئاھالىسى كىرمىگەن بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئوش شەھىرىدە بىر قانچە ئونلىغان مەھەللىلەر بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە تاشلاق - گۈزەر، تۆرت كوچا، ئەندىجان كوچا، شامال كوچا، قوش تاش، داۋان، شاھىدان تۆپە، شېيخلەر، گۈزەر، جىدەلىك، ئىمام - ئاتا، ئارچا - مازار، ساراي كوچا ۋە رابات كوچا قاتارلىقلار مەشھۇر ئىدى. بۇ مەھەللىلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ناملىرى قەشقەرىيە تەۋەسىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ، كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ مەھەللىلەرنىڭ بىر قىسمى قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ چىققانلار تەرىپىدىن پەيدا قىلىنىپ، شۇلار تەرىپىدىن قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

ئەگەر رۇسىيە دائىرىلىرى 1877 - يىلىنىڭ ئالدىدىلا ئوش ئاھالىسىنىڭ 3 تىن 1 قىسمىنىڭ قەشقەرلىكلەردىن تەركىپ تاپقانلىقىنى مەلۇم قىلغىنىنى نەزەرگە ئالساق ئەگەر، 1881 - يىلى، ئوش ناھىيىسىنىڭ ئاھالىسى 59760 ئادەم بولسا، ئۇنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى 20 مىڭ ئەتراپىدا بولىدۇ. دېمەك، بۇ ساننىڭ تەخمىنەن 20 مىڭى ئۇيغۇرلار بولۇپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1877 - يىلى قېچىپ كېلىپ ئوشقا يەرلەشكەنلەرنى قوشقاندا ئوش تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى تەبىئىي. ئەگەر ئوش شەھىرىنىڭ نوپۇسى 1881 - يىلى 3950 ئادەم بولغان بولسا، بۇنىڭ ئۈچتىن بىرىنى قەشقەرلىكلەر ئىگىلىگەن بولسا، بۇ چاغدا قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى تەخمىنەن بىر يېرىم مىڭ ئەتراپىدا بولىدۇ ئۇنىڭ ئۈستىگە 1877 - يىلى،

950 نەپەر قەشقەرلىك ئوش شەھىرىگە ئورۇنلاشتى دېسەك بۇ چاغدا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى تېخىمۇ

كۆپ بولۇشى ھەتتا ئوش شەھىرىنىڭ نوپۇسىنىڭ يېرىمىنى تەشكىل قىلىشنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. بىراق، ئوش شەھىرىنىڭ نوپۇسى 1910 - يىلىغا كەلگەندە تەخمىنەن 11 ھەسسە ئاشقان بولسىمۇ، ئەمما، قەشقەرلىكلەر ئاران 500 نەپەر بولغان. ئۇ چاغدا ئەسلىدىكى قەشقەرلىكلەر نەگە كەتتى؟ ئەمما سارتلار يەنى ئۆزبېكلەر ناھايىتى زور دەرىجىدە كۆپەيگەن بولۇپ، كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوش شەھىرىدىكى ئاساسلىق ئاھالە بولغان قەشقەرلىكلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۆزىنى سارت دەپ تىزىمغا ئالدۇرغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، يەرلىك خەلق ۋە چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ نەزىرىدە <<قەشقەرلىك>> پەقەت قەشقەردىن كۆچۈپ كەلگەن مۇساپىر كۆچمەن ئاھالىنى كۆرسەتكەن بولۇپ، كۆچمەنلەر بۇ جاينىڭ يەرلىك خەلقى ھېسابلانمايتتى ھەمدە مۇھاجىرلىق خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى. ئەنە شۇنداق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن 1877 - يىلى كەلگەن ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن كېلىپ ماكانلىشىپ بولغان قەشقەرلىكلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆزلىرىنى سارت دەپ ئاتاپ تىزىمغا ئالدۇرغان. بۇ ۋاقىتتا شەھەر ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەر، يەنى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزبېكلەر قىرغىزلار ۋە رۇسلار تەرىپىدىن بىردەك ھالدا سارت دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلارنى ئايرىم ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك دەپ ئايرىش تېخى بېكىتىلمىگەن ئىدى.

رۇس پۇقرالىرى ۋە رۇسىيە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ھەم دائىرىلىرى شەھەر ۋە يېزا ئاھالىلىرىنى تىزىمغا ئالغاندا ئۆرپ - ئادەت، تىلى ۋە كىيىم - كېچەك، مەدەنىيەت ھەمدە ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ھايات شەكلى ئوخشاش بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزبېكلەرنى پەرقلەندۈرۈشى قىيىن بولۇپ، نوپۇس تىزىملىغاندا ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئوخشاشلا سارت دەپ تىزىمغا ئېلىشى تەبىئىي ئىدى.

بۇرۇندىنلا پەرغانە ۋادىسىغا كېلىپ يەرلىشىپ، يەرلىك ئاھالىلار بىلەن بىر گەۋدەگە ئايلىنىپ بولغان قەشقەر يېلىكلىرى ئەنە شۇ ئورتاق سارت ئاتالغۇسى بىلەن بىر گەۋدە ئىچىگە كىرىپ كەتتى

بىز بۇ يەردە تېمىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن <سارت> ئاتالغۇسىنىڭ ئېتنولوگىيەسى مەسىلىسى ھەققىدە تەھلىل يۈرگۈزمەيمىز، ئەمما ئۇنىڭ 18 - 19 - ئەسىرلەردە ھەتتا 20 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقلەر ئۆزبېكلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قوشنا چارۋىچى خەلقلەر قىرغىزلار ۋە قازاقلار تەرىپىدىن <<سارت>> دەپ ئاتىلىپ كېلىنگەن شۇنىڭدەك تاكى 20 -

ئەسىرنىڭ بېشىدا سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ مىللىي سىياسىتى يولغا قويۇلغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا رۇسلار ۋە چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئولتۇراق ھاياتتىكى ئاھالىسىنى <<سارتلار>> دەپ ئاتىغان ھەتتا بۇرۇنقى رۇس سەيياھلىرى قەشقەرىيىدىكى ئۇيغۇرلارنىمۇ ئوخشاشلا "سارت" دەپ ئاتىغان بولسا، غەربلىكلەر ئۇلارنى "تۈرك" دەپ ئاتىغان ئىدى [53]. 19 - ئەسىردىكى رۇسلارنىڭ نەزەردە قەشقەرىيە ۋە پەرغانىنىڭ بىر-بىرىگە ئىنتايىن يېقىن بولغان تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەمدە ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسەن ئوخشاش بولغان شەھەر ۋە دېھقان ئاھالىسى بىلەن پەرغانىنىڭ دېھقان ۋە شەھەر ئاھالىلىرى ئوخشاشلا <<سارت>> دەپ پەرقلىنىدۇرۇلمىگەن ئىدى.

رۇسلار، قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنى پەرغانە ۋادىسىدىكى "سارتلار" دىن پەرقلىنىدۇرۇش ئۈچۈنلا ئۇلارنى <<قەشقەر سارتلىرى>> دەپ ئاتىغان. رۇس ئالىمى ل. ن. سوبولېۋنىڭ قارىشىچە سارتلار ئالاھىدە باشقا قەبىلە ئەمەس، شەھەرلەردە ياشايدىغان ۋە سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەيلى ئۆزبېك، مەيلى تاجىكلارنىڭ ھەممىسى پەرقلىنىدۇرۇلمەستىن سارت دەپ ئاتالغان [54].

20 - ئەسرنىڭ بېشىدا ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەددىچىلىك ھەرىكىتىنىڭ باشلامچىلىرىدىن بىرى، قازاق تۈركشۇناسى سېرالى لاپىن >> ئۆزبېكلەردىن پەرقلىق بولغان سارت دەپ ئاتىلىدىغان ئۆزگىچە بىر خەلق يوق، شۇنىڭدەك يەنە ئۆزبېك تىلىدىن باشقا بولغان ئايرىم سارت تىلى دەيدىغان تىلىمۇ مەۋجۇت ئەمەس << دەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سارتلار دەپ ئۆزبېكلەر، يەنى ئولتۇراق ھاياتتىكى تۈركىي تىللىق ئاھالىلاردۇ [55].

لېكىن، 1897 - يىلى چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى نوپۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، تۈركىستان ئۆلكىسىدىكى ئاھالىلارنىڭ تەركىبى ئايرىپ چىقىلىپ، سارتلار ئۆزبېكلەر قارا قالپاقلار، قىرغىزلار، قەشقەرلىكلەر ۋە قىپچاقلاردىن ئايرىۋېتىلگەن. شۇ ۋاقىتتىكى سانلىق مەلۇمات بويىچە، پۈتۈن رۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تۈركىستان ئۆلكىسىدە 968655 نەپەر سارت، 726534 نەپەر ئۆزبېك، 34908 نەپەر قەشقەرلىك ۋە باشقا خەلقلەر بولغان. بۇ ۋاقىتتا سارتلار ئۆزبېكلەر ۋە قەشقەرلىكلەردىن ئايرىم بولۇپ چىققان [56]. رۇسىيە ئالىملىرى چار رۇسىيىنىڭ بۇ قېتىمقى نوپۇس تەكشۈرۈشى ئېنىق ئەمەس ۋە كۆپلىگەن خاتالىقلارغا يول قويۇلغان ھەمدە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ بېكىتكەن. 1897 - يىلى نوپۇس تەكشۈرۈش بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ، يەنى قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى رەسمىي تۈردە تۇنجى قېتىم چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تىزىمغا ئېلىنغان بولۇپ، ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولغان پەرغانە ئوبلاستىدىكى ئۇيغۇرلار، يەنى قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى سەمەرقەند ئوبلاستىدىكى ئاز بولۇپ چىققان. ئىستاتىستىكا بويىچە، پەرغانە ئوبلاستىدا 14915 نەپەر قەشقەرلىك، سەمەرقەند ئوبلاستىدا 19993 نەپەر قەشقەرلىك بارلىقى كۆرسىتىلگەن [57].

بۇ يەردە بىر سوئال تۇغۇلىدۇ، نېمە ئۈچۈن چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ تۇنجى قېتىملىق

نوپۇس تەكشۈرۈشىدە يەرلىك خەلقلەرنى ئايرىغاندا سارت دېگەن ئايرىم توپلۇقنى بېكىتىپ ،
نوپۇس جەدۋىلىگە كىرگۈزدى ؟ ئەگەردە ئەنە شۇنداق ئايرىما ئالدىن بېكىتىلىپ بېرىلمىگەن
بولسا ، ئاھالىلارنىڭ تەركىبى مۇنداق ئايرىلمىغان بولار ئىدى . بۇ بەلكى تىل شۆۋە ئالاھىدىلىكى
ۋە رايونلىرى بويىچە بېكىتىلگەن بولۇشى مۇمكىن . نەتىجىدە ، تۈركىستاننىڭ نۇرغۇن ئولتۇراق
ھاياتتىكى شەھەر ئاھالىلىرى ، يەنى قەبىلە - ئۇرۇغ چۈشەنچىلىرىدىن خالى ئاھالىلار ئۆزلىرىنى چار
رۇسىيىنىڭ نوپۇس تىزىملىكىدىكى " سارت " دېگەن كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزگەن ، قەبىلە - ئۇرۇغ
چۈشەنچىلىرى تېخى مەۋجۇت بولغان بىر قىسىم ئاھالىلار ئۆزلىرىنى ئۆزبېكلەر دەپ ئاتىغان
بولۇشى مۇمكىن . ھەتتا سارت كاتېگورىيىسىگە شەھەرلەردە ۋە يېزىلاردا ياشايدىغان زور ساندىكى
ئەسلى قەشقەرىيىدىن كېلىپ ماكانلىشىپ ئاللىقاچان يەرلىكلىشىپ كەتكەن قەشقەرلىك -
ئۇيغۇرلارمۇ كىرگۈزۈلگەن بولۇشى ئېتىھماللىقا يېقىن . چۈنكى ، چوقان ۋە لىخانوفنىڭ مەلۇماتىدىكى
ئەشۇ پەرغانە ۋادىسىدىكى 50 مىڭ ئائىلە قەشقەرلىكنىڭ ئارىلىقتا 40 يىل ئۆتمەي تۇرۇپلا بىراقلا
غايىپ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ، ئۇلار كۆپىيىشنىڭ ئورنىغا ئەكسىچە ئازلاپ پەرغانە ۋادىسىدا
قانداقسىگە 14 مىڭ بولۇپ قالدى ؟ ئېنىقكى ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى شۇ قېتىملىق نوپۇس
تەكشۈرۈشتە ئۆزلىرىنى قەشقەرلىك دەپ ئاتاشتىن ۋاز كېچىپ ، سارت دەپ ئاتاپ تىزىمغا
ئالدۇرغان . ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ تىزىمغا ئالدۇرۇشى ئانچە رېئاللىققا ئۇيغۇن ئەمەس
بولۇپ - ، بىرىنچىدىن ئۆزبېك ئاتالغۇسى بىۋاسىتە شەيبانخۇن دەۋرى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن
مۇناسىۋەتلىك كۆچمەنلىك ھاياتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەبىلىنىڭ نامى بولغاچقا بۇنىڭ
قەشقەرىيە ئاھالىلىرى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى ئىككىنچىدىن
قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ كەلگەن بىر قانچە ئەۋلاد ئۇيغۇرلار ئۈچۈن سارت ئاتالغۇسى يېڭى ئاتالغۇ
ئەمەس ، چۈنكى ، ئۇلار قوشنا قىرغىزلار تەرىپىدىن ئۆزلىرىنىڭ شۇنداق ئاتىلىدىغانلىقىنى ئۇزۇندىن
بۇيان بىلەتتى ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە پەرغانە ۋادىسى چار رۇسىيە ئىمپېرىيىسى تەركىبىگە

كىرگەندىن كېيىن پەرغانىدىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ باشقا قېرىنداش شەھەر ۋە ئولتۇراق ھاياتتىكى قېرىنداشلىرى، يەنى "ئەنجانلىقلار" بىلەن ئوخشاش ھالدا "سارت" دەپ ئاتىلىشىدىن خەۋەردار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەرلىكلەشكەن مەزكۇر قەشقەرىيە مۇھاجىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئاللىقاچان تىل جەھەتتىن يەرلىك ئەنجانلىقلار ۋە باشقىلار بىلەن بىرلىشىپ بولغان بولۇپ، زاتەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى تىل ۋە باشقا ئورتاقلىقلارمۇ كۆپ ئىدى. بۇ بىر قاتار ئەھۋاللارغا قارىتا قەشقەرىيە كۆچمەنلىرى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە سارت دەپ ئاتىدى خالاس. رۇسىيە ئىستاتېستىكىسىدا كۆرسىتىلىشىچە ، بۇ ۋاقىتتا پەرغانە ئوبلاستىدىكى سارتلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 788989 بولۇپ ، پۈتۈن تۈركىستاندىكى سارتلارنىڭ 80% دىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلغان. پەرغانە ئوبلاستىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ سانى 153780 نەپەر بولغان. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، پەرغانە ۋادىسىدىكى سارتلارنىڭ مۇنداق كۆپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساسىي ئامىل قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ چىقىپ ئاللىقاچان يەرلىكلىشىپ بولغان ئاھالىلارنىڭ ، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنى سارت دەپ نوپۇسقا ئالدۇرۇشىدۇر. ئەمدى ، نوپۇس ئىستاتېستىكىسىدىكى " قەشقەرلىكلەر " مەسىلىسىگە كەلسەك ، بۇلار بەلكى قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ چىقىپ يەرلىكلىشىش تارىخى ئانچە ئۇزۇن بولمىغان ، بولۇپمۇ 1878 - يىلىدىن كېيىن كۆچۈپ چىققان ۋە 1890 - يىللاردا قەشقەرىيىدىن پەرغانە ۋادىلىرىغا ئىشلەشكە ، سودىگەرچىلىككە چىقىپ يېڭىدىن يەرلىكلىشىپ قالغان ئاھىللار بولۇپ ، ئۇلار ئۆز تىل شىۋىلىرى ، ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەمدە ۋەتىنى بىلەن بولغان بىۋاسىتە باغلىنىشلىرىنى تېخى ئۇنتۇپ قالمىغان ئىدى. بۇ ئاھالىلار ئۆزلىرىنى ئاكتىپلىق بىلەن "قەشقەرلىك " دېگەن كاتىگورىيىدە تىزىمغا ئالدۇرغان بولۇشى مۇمكىن.

بەلكى ، 1910 - يىلى ، چار رۇسىيە تۈركىستان ئۆلكە ھۆكۈمىتىنىڭ تىزىمىدىن ئورۇن ئالغان ئوش

شەھىرىدىكى 500 نەپەر قەشقەرلىك مۇپەقەت يېڭىدىن قەشقەر تەۋەسىدىن كېلىپ يەرلەشكەن ھەم

رۇسىيە پۇقرالىقىنى قوبۇل قىلغانلار بولۇپ، ئۇلار تىل ئالاھىدىلىكى ۋە بەزى تەرەپلەردىن

يەرلىكلەشكەن ئۆز قېرىنداشلىرىدىن پەرقلىق ھالەتنى ساقلاپ قالغان بولۇشى ئېھتىماللىقا يېقىن

مەلۇمكى، چوقان ۋەلىخانوف 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىلا پەرغانە ۋادىسىدا قەشقەرىيىدىن

چىققان 50 مىڭ ئائىلە قەشقەرلىك مۇھاجىر نوپۇس ياشايدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ ئۇ ، 50

مىڭ ئائىلە قەشقەرلىكنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەندىجان ئەتراپىدىكى يېزىلار، شەھىرخان ۋە قارا

سۇ قاتارلىق جايلاردا ياشىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ يەرلىكلەر تەرىپىدىن <<تاغلىقلار>> دەپ

ئاتىلىدىغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ [58]. چوقان ۋەلىخانوف يەنە شەھىرخان بىلەن قاراسۇ ئارىسىدىكى

جايلارغا 9 مىڭ دولانلىقنىڭ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى بايان قىلغان. ئۇ ، يەنە تاشكەنتنىڭ جەنۇبىي

قىسمىدا يېڭى شەھەر مەھەللىسى نامىدا بىر مەھەللە بارلىقى، بۇ يەردە قەشقەر مۇھاجىرلىرى

ياشايدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. [59]

چوقان ۋەلىخانوفنىڭ خاتىرىسىدە ۋەلىخان تۆرىنىڭ 1857 - يىلى، ئاقسۇدىكى چىڭ قوشۇنلىرىغا

قارشى ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن ئادەملىرىدىن توختى مانجۇ ئىسىملىك ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ قول

ئاستىدىكى بىر قانچە مىڭ دولانلىقنى باشلاپ، قوقەنتكە كۆچۈرۈپ كەتكەنلىكىنى بايان قىلغان

بەلكى، ئۇ ئېيتقان 9 مىڭ دولانلىق ئەشۇ قېتىملىق كۆچۈشتە كەلگەنلەر بولۇشى مۇمكىن.

دولانلىقلار، ئاساسلىقى قەشقەرنىڭ مارالبېشى، مەكىت، ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيىلىرى تەۋەسىگە

تارقالغان بولۇپ، ئۇلار تىل شىۋىسى جەھەتلەردىن باشقا رايوندىكى ئاھالىلاردىن ئازراق پەرقلىق

بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا زور ئورتاقلىققا ئىگە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئېتىنى كېلىپ چىقىشى ۋە

تەرەققىيات جەريانى ئۆزگىچە مۇساپىلارنى بەسىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ تىل، ئۆرپ -

ئادەت ، مۇزىكا ۋە باشقا تەرەپلىرىدە يەنىلا ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە ئىدى لېكىن ، ئۇلارنىڭ ئوخشاشلا بىر پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ گەۋدىسىدىن ئايرىم بولغىدەك زور پەرقلەرگە ئىگە ئەمەس ئىدى . دولانلىقلار گۇرۇپپىسى 1897 - يىلىدىكى چار رۇسىيىنىڭ نوپۇس تەكشۈرۈشىدە ئايرىم گۇرۇپپا سۈپىتىدە كۆرسىتىلمىگەنلىكىگە قارىغاندا ، ئۇلارنىڭ ياكى قەشقەرلىك ۋە ياكى سارت ياكى ئۆزبەك كاتېگورىيىسىگە كىرىشىدىن باشقا ئامال يوق ئىدى تەھلىل قىلىشقا بولىدۇكى ، ئۇلار باشقا ئۆز قېرىنداشلىرىغا ئوخشاش ئاللىقاچان ئۆز كىملىكىنى يوقاتقان ۋە ياكى ئاجزىلىشىپ بولغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئوخشاشلا سارتلار تەركىبىگە كىرىپ كەتكەنلىكىدە شەك يوق

چوقان ۋە لىخانوفنىڭ بايانىدا <<شەھرىخان ئاھالىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى قەشقەرلىك>> دەپ ئەسكەرتىدۇ. [60] باشقا ماتېرىياللاردا يەنە 1840 - يىللاردا شارىخان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ پۈتۈنلەي دېگۈدەك قەشقەرلىكلەر ئىكەنلىكى ، پەقەت بىر جايدىلا 20 مىڭ ئۆيلۈك قەشقەرلىك ياشايدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن [61].

ئۆزبېك ئالىمى ، ئاكادېمىك ھەيدەربەك بابابېكوۋنىڭ نەقىل كەلتۈرۈشىچە ، يەنە شۇ دەۋرنىڭ ئۆلۈملىرىدىن بىرى موللا مۇسۇلمان 1868 - يىلى ، ئەندىجان ئەتراپىدا 70 مىڭغا يېقىن قەشقەرلىك ياشىغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات قالدۇرغان [62].

(2) سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ھەققىدىكى

مەلۇماتلىرى

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرى 19 - ئەسىردىكى پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئېتنىك تەركىبى جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋاللىرى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ھەر خىل مەنبەلەر بويىچە تۈرلۈك سانلىق مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بولۇپمۇ، بۇ خىل تەتقىقاتلار 20 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ تىلى، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ۋە مىللەتشۇناسلىق مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىش ئەۋجى ئالغان ۋاقىتلاردا كۆپرەك مەيدانغا چىقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 20 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، بولۇپمۇ 1960 - 1970 - يىللىرىدىكى سوۋېت - چىن مۇناسىۋەتلىرىنىڭ رەقەبەت يىللىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ سىياسىي ئېھتىياجىدىن چىقىش قىلىپ، ئۇيغۇر تارىخى، تىلى - ئەدەبىياتى، ئېتنوگرافىيىسى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتلارنى كۈچەيتىشكە ئومۇمىي جۇڭگو تەتقىقاتىنىڭ ۋە تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ مۇھىم قىسمى سۈپىتىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولۇپ، بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتلاردا كۆپلىگەن نەتىجىلەر مەيدانغا كەلدى. بۇ جەرياندا ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى - دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىمۇ ئەھمىيەت بېرىلگەن بولۇپ، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى مەخسۇس تەكشۈرۈلدى. بۇنىڭغا باغلىق ھالدا پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەمدە ئېتنىك تەرەققىيات تارىخى جەريانى مەسىلىلىرى مۇتەخەسسسلەرنىڭ دىققىتىدىن ئورۇن ئېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەسلىدە پەرغانە ۋادىسىدىكى مۇھىم ئېتنىك ۋە ئىجتىمائىي تەركىپ بولغانلىقى، بىراق ئۇلارنىڭ قەدەممۇ - قەدەم ئۆزبېكلىشىپ كەتكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ئالىملارنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلى نوپۇسى ھەققىدىكى قاراشلىرى ئۈچۈن چوقان ۋەلىخانوفنىڭ ۋە كېيىنكى ھۆكۈمەت مەنبەلىرى ھەم ئەينى ۋاقىتتىكى رۇس ئالىملىرىنىڭ ئەمگەكلىرىمۇ ئاساس بولدى .

س. س. گۇبايېۋا چوقان ۋەلىخانوفنىڭ مەلۇماتلىرى ئاساسىدا 19 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا پەرغانە ۋادىسىدا 300 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر ياشىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى [63].

سابق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇر ئالىمى ، ئاكادېمىك غوجاخمەت سادۋاقاسوف ، پەرغانە ۋادىسىدا چوقان ۋەلىخانوف قەيت قىلغان 9 مىڭ نوپۇس دولانلىقلارنى قوشۇپ ، 324 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر ياشىغان دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى [64].

ئى. ۋ. زاخوروۋانىڭ قارىشىچە ، 1860 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا قوقەنت خانلىقى تەۋەسىدە 200 - 250 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر ياشىدى [65].

قازاق ئالىمى ، ئاكادېمىك ئابدۇۋالى قايداروف بولسا ، 1860 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىياغا قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ چىققانلار 250 مىڭ ئىدى [66] دەپ يازىدۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە سابق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىملىرىدىن ، ئۇيغۇر تارىخچىسى گېگېل ئىسخاكوۋ ، رۇس ئالىمى ئا. م. رېشپتوۋ ۋە ئا. ن. سېدلوۋسكايا 18 - 19 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىياغا قەشقەرىيىدىن 85 مىڭدىن 160 مىڭغىچە ئادەم كۆچۈپ چىققان دەپ قارايدۇ [67].

بىراق ، يەنە بىر سوۋېت ئالىمى گ. ب. نىكولسكايا بولسا ، 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ، 19 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغىچە بولغان ئارىلىقتا پەرغانە ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن قەشقەرلىكلەر 85 مىڭدىن 165 مىڭغىچە دەپ كۆرسىتىدۇ [68].

سابق رۇس ۋە سوۋەت ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە ، 18 - 19 - ئەسىرلەردىكى قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ

ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈش ھەرىكەتلىرىدە ئۇلار پەقەتلا پەرغانە ۋادىسىغا تارقالغان بولماستىن بەلكى، داۋاملىق تۈردە كۆچۈپ، تاشكەنت، كانبىئادام، خوجەنت، سەمەرقەنت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى، بۇخارا، قاراتېگىن، ھەتتا ئەڭ يىراقتىكى خورەزىم ۋە شەرقىي بۇخارا قاتارلىق جايلارغىچە تارقالغان [69]. 1897 - يىلىدىكى رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇس تەكشۈرۈشىدە سەمەرقەند ئوباستىدىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ نوپۇسىنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكىدىن كۆپ كۆرسىتىلىشى، گەرچە ئەمەلىي سانغا ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا پەرغانە ۋادىسىدىن ئۆتۈپ، سەمەرقەند ۋە باشقا جايلارغىمۇ كۆپ تارقالغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان پاكىتلارنىڭ بىرىدۇر.

19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئۇلارنىڭ رايونىنىڭ ئىجتىمائىي-سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدا بەلگىلىك رول ئوينىغانلىقى مەلۇم. بۇ كۆچمەن ئاھالىلار قەشقەرىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەشقەرىيىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان بەزى مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان رايونلارغا ئېلىپ بارغان ھەتتا ئۇلارنىڭ چاي مەدەنىيىتى پەرغانىلىقلارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن قەشقەرىيىلىكلەر ئارىسىدا قوقەنت خانلىقىدا يۇقىرى مەرتىۋە بىلەن خىزمەت قىلغان مەمۇرىي ۋە ھەربىي شەخسلەرمۇ بولغان. قوقان خانى ئومەرخاننىڭ ئەڭ يېقىنلىرىدىن بىرى قەشقەرىيە مۇھاجىرلىرىدىن يۈسۈپ تاغلىق، يەنى يۈسۈپ مىڭ باشى كاشغارى ئىدى. يۈسۈپ تاغلىقنىڭ قىزىغا كېيىن قوقان خانى مەدەلىخان ئۆيلەنگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە مەدەلىخاندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن خۇدايارخاننىڭ ئاياللىرىدىن بىرى قەشقەرلىك ئىدى خۇدايارخان دەۋرىدە قوقان ئوردىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان ھەربىي خادىملارمۇ كۆپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ تەسىرى بېرى يۈنۈس تاغلىق دەگەن كىشى ئىدى خۇدايارخاننىڭ

ئوردىسىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئارىسىدا يەنە ئەيسا ئەۋلىيا ئىسىملىك كىشى بار ئىدى

رۇسىيە ئالىمى سېرگېي ئاباشىننىڭ ھېساۋاتىچە، پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئاھالىسى 1870- يىللاردا كۆپ بولغاندا بىر مىليون ئەتراپىدا بولۇپ، 1897- يىلىغا كەلگەندە، پەرغانە ئوبلاستىدا بىر يېرىم مىليون ئاھالە ياشىغان. ئەگەردە قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ چىققان مۇھاجىرلار سانى ھەققىدىكى ئەڭ ئاز بولغان 85 مىڭ دەگەن مەلۇماتنى ھېسابلىغاندىمۇ، 19- ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىدا قەشقەرلىكلەر پۈتۈن پەرغانىنىڭ ئولتۇراق ھاياتتىكى ئاھالىسىنىڭ 11-14% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئەگەردە 19- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 300 مىڭ ئۇيغۇر بار ئىدى دەگەن مەلۇمات بويىچە ھېسابلىغاندا، 19- ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىدا قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى زور بولۇپ، پۈتۈن پەرغانە ئاھالىسىنىڭ 40%-50% نى تەشكىل قىلىدۇ. ئەگەردە پەرغانە ئاھالىسى رۇسلارنىڭ پەرغانىنى بېسىۋالغان پەيتلىرىدە 700-800 مىڭ ئەتراپىدا دەپ قارالسا، قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى تېخىمۇ يۇقىرى چىقىدۇ

بىراق، قەشقەرىيىلىك مۇھاجىرلار 18- ئەسىردىن 19- ئەسىرىغىچە بولغان بىر ئەسىر جەريانىدا ئىلگىرى كەلگەنلىرى ئۈزلۈكسىز تۈردە يەرلىك ئاھالىلار بىلەن ئارىلىشىپ سىڭىشىپ كېتىش ھەمدە ئۆزلىرىنى قەشقەرلىك دېمەيدىغان ئەھۋال كۆرۈلگەن بولۇپ، پەقەت 19- ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىن باشلاپ كۆچۈپ چىققان ئاھالىلارلا ئۆز كىملىكىنى ساقلىغان. بەلكى چوقان ۋەلىخانوف ئېيتقان 50 مىڭ ئائىلە قەشقەرلىك ئەنە شۇ 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ كەچكەنلەر بولسا كېرەك.

ئەمما، پەرغانە ۋادىسى ۋە باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن قەشقەرىيىلىكلەر پەرغانە ۋادىسى ۋە

باشقا رايونلارغا كەڭ تارقىلىپ كەتكەن بولغاچقا ئۇلار بىر رايوندا مۇتلەق نوپۇس ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەشكە مۇۋەپپەقىيەت بولالمىغان. ئۇلار بەربىر مۇھاجىر تەرىقىسىدە كۆرۈلگەن. بۇنداق بىر ياكى بىر قانچە رايوندا توپلىشىپ ئولتۇرۇپ، شۇ رايوننىڭ نوپۇسىدا ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەنلىكى، يەنى تارقىلىشىپ كېتىشى بەربىر ئۇلارنىڭ قەدەم-قەدەم يەرلىك، ئۆزلىرى بىلەن تىلى، ئۆرپ-ئادەتلىرى ئاساسەن بىر خىل بولغان شەھەر ۋە يېزا ئاھالىلىرى بولغان-ئۆزبېكلەرگە سېڭىپ كېتىش جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. مەسىلەن، رۇسىيە تۈركىستان گۇبېرناتورلۇقىنىڭ پەرغانە ئوبلاستى مەرغان ناھىيىسىنىڭ 1890-يىلى، تۈزگەن ئېتنوگرافىيىلىك تەركىبىگە ئائىت مەنبەدە قەشقەرلىكلەرنىڭ پۈتۈن مەرغاندىكى 251 قىشلاقنىڭ 111غا تارقىلىپ كەتكەنلىكى كۆرسىتىلگەن [70].

لېكىن، چار رۇسىيە دائىرىلىرىنىڭ 20-ئەسىرنىڭ بەشىدا ئېلان قىلغان نوپۇس مەلۇماتلىرىدا قەشقەر يېلىكلەرنىڭ سانى بىراقلا ئازلاپ كەتكەن بولۇپ، چار رۇسىيە ھۆججەتلىرىدە تۈركىستان ئۆلكىسىدە 1904-يىلى، 47388، 1906-يىلى، 50238، 1917-يىلى، پۈتۈن تۈركىستاندا 39528 نەپەر قەشقەرلىك بولغانلىقى كۆرسىتىلگەن. چار رۇسىيىنىڭ تۈركىستان ئۆلكىسى ئەلۋەتتە، بۇ دەۋردە قەشقەرلىك بىلەن تارانچىنى ئايرىم خەلق تەرىقىسىدە كۆرگەن بولۇپ، چار رۇسىيە دائىرىلىرى 1917-يىلى يەتتە سۇدىكى تارانچىلارنىڭ سانىنى 60،988 ئادەم دەپ ئېلان قىلغان. بۇ ئىككى نوپۇسنى قوشقاندا، 1917-يىلى چار رۇسىيە تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 100516 ئادەم بولۇپ چىقىدۇ.

بىراق، بۇ سانلىق مەلۇماتلار پۈتۈنلەي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس بولۇپ، ئەمەلىيەتتە 20-ئەسىرنىڭ بەشى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قەدەم كۆپىيىشى كەلپ چىققان ئىدى

مەسىلەن، رۇسىيە ئالىملىرىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، 1911 - 1913 - يىللىرى ئارىسىدا ھەر يىلى 20مىڭدىن 25 مىڭغىچە بولغان قەشقەرلىك پەرغانە ۋادىسىغا پەسىللىك ئىشلەشكە كەلدى پەقەت 1914 - يىلى، بىر يىلدىلا 40 مىڭ ئادەم ئىشلەمچىلىككە كەلگەن. ئەمەلىيەتتە قەشقەرلىكلەرنىڭ رۇسىيە تەۋەسىگە بېرىش، بەلكى تۇغقان يوقلاش، ئىشلەش، تىجارەت ۋە باشقا خىلدىكى سەپەرلىرى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىلا باشلانغان بولۇپ، 1896 - يىلىلا رۇسىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى 68 مىڭ 760 ئادەمنىڭ رۇسىيەگە بېرىش رەسمىيىتىنى بېجىرىپ بەرگەن [71]. ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا يەنە قانچىلىك ئادەمنىڭ رەسمىيىتى بەجىرىلگەنلىكى ھەققىدە قولۇمىزدا ماتېرىيال يوق. بىراق، ئۇيغۇر مەنبەلىرىدە ئېيتىلىشىچە، يەنە نۇرغۇن ئادەمنىڭ بەلكى ھېچقانداق رەسمىيەتسىز ھالدا چېگرىدىن ئۆتۈپ، رۇسىيە تەۋەسىگە كىرىپ تىرىكچىلىك قىلغان. بەلكى رەسمىيەت بەجىرىش ئىشلىرى ۋە چېگرىلارنى قاتتىق كونترول قىلىش 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا كۈچەيتىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

1911 - يىلىدىن 1914 - يىلىغىچە بولغان تۆت يىل جەريانىغا ئائىت مەلۇم سانلىق مەلۇماتنى ھېسابلىغاندا، تەخمىنەن 110 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر پەرغانە ۋادىسىغا ئىشلەشكە كەلگەن بولىدۇ ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ ئالدىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن توختىماي كەلگەنلەرنىڭ سانى نامەلۇم مانا شۇلارنىڭ مەلۇم قىسمى داۋاملىق تۈردە پەرغانە ۋادىسىدا تۈرلۈك شەكىللەر ۋە ئۇسۇللار ھەم مەقسەتلەر بىلەن يەرلىشىپ قېلىشىدا شەك يوق.

تۈركىستان ئۆلكىسىدىكى ئۇيغۇرلار يەنى قەشقەرلىك ۋە تارانچىلارنىڭ ئومۇمى سانى ھەققىدە ھەر خىل ئۇچۇرلار مەۋجۇت. مەسىلەن، رۇسىيە تارىخچىسى ۋلادىمىر داسشە 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا تۈركىستاندا 194 مىڭدىن 215 مىڭغا شىنجاڭدىن چىققانلار ياشىغان [72] دەپ قارايدۇ.

ئى.س. سولوگۇبوۋنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، 1915 - يىلى، پۈتۈن رۇسىيە تۈركىستاندا 279 مىڭ شىنجاڭدىن چىققان نوپۇس مەۋجۇت بولۇپ، بۇنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكىنى ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلغان [73]. بۇ ئىككى ئاپتونىڭ ئۇچۇرلىرىنىڭ چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىنىڭ مەنبەلىرىدىن كەلگەن بولۇشى ئېھتىماللىققا ئۇيغۇن بولسىمۇ، ئۇلار ئارىسىدا پەرق مەۋجۇت بۇ بەلكى يېڭىدىن كېلىپ - تۇرغان نوپۇسلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

(3) ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىكى مەلۇماتلىرى

پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىستاندا (تۈركىستانىكى گرايد - رۇسچە) 1918 - يىلى، كوممۇنىستلار تاشكەنتنى مەركەز قىلىپ، تۈركىستان سوتسىيالىستىك ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنى (1918 - 1924) قۇرۇپ، سوۋېت بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن دىن كېيىن، بولۇپمۇ 1924 - يىلى، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېتنىك چېگرىلار ئايرىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىتتىپاقداش ۋە ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلەر قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇس ئىستاتىستىكىسى ھەر خىل تۈردە ئېلان قىلىندى. ھۆكۈمەت مەلۇماتى بويىچە ئۇيغۇرلارنىڭ سانى بىراقلا ئازلاپ كەتتى. ئەمما، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇر ئاھالىسى، يەنى پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار بىلەن يەتتەسۇ رايونىدا ياشىغۇچى ئىلى ئۇيغۇرلىرى (تارانچىلار) نىڭ ئومۇمىي سانىنى بىرلەشتۈرۈپ، بۇ ھەقتە تۈرلۈك سانلىق ئۇچۇرلارنى ئېلان قىلدى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ بۇ سانلىق مەلۇماتلىرى 1921 - يىلى، ئىيۇن ئېيىدا تاشكەنتتە ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ

قۇرۇلتىيىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، بۇ بەلكى ئۇيغۇر تەشكىلاتلىرى ۋە زىيالىيلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سانىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، مەلۇم دەرىجىدە تەكشۈرۈش ۋە ئېنىقلاش ئېلىپ بارغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ئۇيغۇر رەھبەرلىرى ئۆزلىرى توپلىغان بۇ مەلۇماتلار ئاساسىدا تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ۋە بولشېۋىكلار پارتىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا بىۋىروسى قاتارلىق رەھبەرلىك ئورگانلىرىغا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى، تارقىلىشى، سىياسىي - ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت - مائارىپ ئەھۋاللىرى ھەققىدە مەلۇماتلار يوللىغان ئىدى. ئۇيغۇر رەھبەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان دوكلاتلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىش ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدە ئېنىقلاش ئېلىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تونۇلغان ئۇيغۇر دۆلەت ۋە كومپارتىيە رەھبەرلىرىدىن بىرى، ئۇيغۇر مىللەتپەرۋەرى ئابدۇللا روزىباقيېف [74] 1923 - يىلى رۇسىيە بولشېۋىكلار پارتىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا بىۋىروسىغا ئۇيغۇر مەسلىسى ھەققىدە يوللىغان دوكلاتىدا، پۈتۈن تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانلىق مەلۇماتى ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ، يەتتە سۇ رايونىدا 265 مىڭ، سىر دەريا رايونىدا 30 مىڭ، پەرغانە ئوبلاستىدا 300 مىڭ، تۈركمەنىستاندا 2500، سەمەرقەنتتە 2500 بولۇپ، جەمئىي 600 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ [75].

1924 - يىلىدا، قەشقەرىيىلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تونۇلغان جامائەت ۋە سىياسىي ئەربابلاردىن بىرى قانۇن ھاجى تۈركىستاندا 435 مىڭ ئالتىنچە رەھبەرلىك بار دەپ يازغان.

تونۇلغان ئۇيغۇر زىيالىيسى بۇرھان قاسىموف، 1924 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەممە

ئۇيغۇرلارنى قوشساق بىر مىليوندىن ئاشدۇ، دەپ يازغان. [76]

شۇ يىلى ، يەنە تاشكەنتتىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا 600 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقىنى مەلۇم قىلغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ مەلۇماتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئۆزبېكىستاندا 300 مىڭ ، قىرغىزىستاندا 70 مىڭ ، قازاقىستاندا 115 مىڭ ، تاجىكىستاندا 15 مىڭ دەپ كۆرسىتىلگەن . بۇ ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا پەقەت ئۆزبېكىستان ۋە تۈركمەنىستانلا ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت دەرىجىسىدە بولۇپ ، تاجىكىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ئۆزبېكىستان ، قازاقىستان بىلەن قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى رۇسىيە فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتى تەركىبىدە بولۇپ ، ئۇلار تېخى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت سالاھىيىتىگە ئىگە بولمىغان بولسىمۇ ، ئەمما ئوتتۇرا ئاسىيا تۇپراقلىرىنىڭ سىياسىي خەرىتىسى دەسلەپكى قەدەمدە سىزىلغان ئىدى .

ئابدۇللا روزىباقىيېۋ ، ئارىلىقتىن ئىككى يىل ئۆتۈپ ، يەنى 1925 - يىلى ، ئۆزىنىڭ << كەمبەغەللەر ئاۋازى >> گېزىتىدە ئېلان قىلغان ماقالىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى جۇمھۇرىيەتلەردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنى 500 مىڭدىن 700 مىڭغىچە دەپ ھېسابلايدۇ [77] . ئابدۇللا روزىباقىيېۋنىڭ يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتلارنى قانداق توپلىغانلىقى ۋە قايسى مەنبەلەردىن ئىگىلىگەنلىكى نامەلۇم ، ئەمما ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتا تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ۋە كېيىنكى قازاقىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىدە ئاتقۇرغان يۇقىرى رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرى ھەمدە ئۆزىنىڭ بىۋىستە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خىزمەتلىرىنى باشقۇرۇشى ۋە 1924 - يىلىدىن كېيىن مىللەتلەرنىڭ ئېتىنى ۋە تېررىتورىيە چېگرىلىرىنى ئايرىش بويىچە ھۆكۈمەت كومىسسسىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇشتەك بىر قاتار يۇقىرى سالاھىيىتىگە قارىغاندا ، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن سانلىق مەلۇماتلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ھەقىقىي سانىغا بىر قەدەر ئۇيغۇن ئىكەنلىكىدە شەك يوق . چۈنكى ، ئۇنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي ئورگانلىرىنىڭ قولىدىكى سانلىق ئۇچۇرلار ۋە

تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى ھەم ئېتنىك سىياسىي پىلانلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

لېكىن، ئابدۇللا روزباقىيېۋ ئۆزىنىڭ يۇقىرىقى سانلىق مەلۇماتىنى ئېلان قىلىپ، 9 ئاي كېيىن نېمە سەۋەبتىندۇر، بۇ سانلىق مەلۇماتنى ئۆزگەرتىپ >> پۈتۈن شورا ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 300 مىڭ << دەپ كۆرسىتىدۇ [78]. ئابدۇللا روزباقىيېۋ ئۆزىنىڭ مەزكۇر يېڭى سانلىق مەلۇماتىنى ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا ئەۋجى ئالغان، >> تارانچى ۋە قەشقەرلىك ئايرىم مىللەت << دېگەن تالاش-تارتىش مەزگىلىدە يازغان ماقالىسىدە كۆرسەتكەن بولۇپ، قەشقەرلىك ۋە تارانچى ئايرىم ئىككى خەلق ۋە ئىككى مىللەت ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىككى جۇغراپىيىلىك رايون تارمىقىدىكى ئاھالىلەر، بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئانا ۋەتىنى قەشقەرىيى / ئۇيغۇرىستان دېگەن ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان روزباقىيېۋ مەزكۇر ماقالىسىنى يېزىش ئارقىلىق تارانچىلار بىلەن قەشقەرلىكلەرنى ئايرىم ئىككى مىللەت دەپ كۆرسىتىشكە تىرىشقان ئۇيغۇر زىيالىيسى سابىرجان شاكىرجانوفنى تەنقىد قىلغان ئىدى. ئۇ، مۇنداق دەپ يازغان:

>> شورا ئىتتىپاقى (سوۋېت ئىتتىپاقى - ن. ت) دا بىر يۈز مىڭ <تارانچى> بولسا، ئىككى يۈز مىڭ <قەشقەرلىق> بارلىقىنى بىلمەمسىز؟ شورا ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنى <قەشقەرلىك> ھەم > تارانچى <، يەرسىز، يەرلىك دەپ بۆلمەكچى بولسىڭىز، پەرغانىدىكى يۈز مىڭدىن ئوشۇق يەرلىك > قەشقەرلىق <لەرگە نېمە دەيسىز؟ دېمەك شورا ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىنى ئىككى خىل قىلىپ كۆرسەتمەك مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، شورا ئىتتىپاقىدىكى ئۈچ يۈز مىڭ (300)

ئۇيغۇرنىڭ ئىككى يۈز مىڭدىن ئارتۇقى دېھقانچىلىق بىلەن مەشغۇل.<< [79]

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سانلىق مەلۇماتى ھەققىدىكى بۇرۇنقى يۇقىرى كۆرسىتىلگەن مەلۇماتلىرى ئەنە شۇ 1926 - يىلىدىن كېيىن بىردىنلا بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئازراق كۆرسىتىلىشكە باشلىغان. بۇنىڭ سەۋەبى ھەر خىل بولۇپ، بۇ ئالدى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ 1926 - يىلى، 17 - دېكابىردىكى پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە ئېلىپ بارغان تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي يۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك، بىراق ئابدۇللا روزىباقيېۋنىڭ پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدا 300 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتى پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشى باشلىنىشتىن تەخمىنەن 8 ئاي بۇرۇن ئېلان قىلىنغان ئىدى، ئەمما ئۇ بۇ ۋاقىتتا موسكۋادىكى شەرق كوممۇنىستىك ئەمگەكچىلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇۋاتقان بولسىمۇ، بىراق ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللەتلەر ۋە ئېتنىك چېگرىلارنى ئايرىش كوممىسسسىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقىلىق ۋەزىپىسىنى تېخى بېجىرىۋاتاتتى. ئۇ، ئۆزىنىڭ بۇ سانلىق مەلۇماتىنى كۆرسىتىشتىن 8 ئاي ئىلگىرىلا ئېلان قىلغان ماقالىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنى 500 مىڭدىن 700 مىڭغىچە دەپ كۆرسەتكەن ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1926 - يىلىدىكى تۇنجى قېتىم نوپۇس تەكشۈرۈشىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تارانچى، قەشقەرلىك ۋە ئۇيغۇر دېگەن ئۈچ خىل ئايرىم مىللەت كاتېگورىيىسى بىلەن تىزىملىتىشنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نوپۇس تەكشۈرۈش تىزىملىكىدە ئۇيغۇرلار "قەشقەرلىك"، "تارانچى" ۋە "ئۇيغۇر" دېگەن ئۈچ ئايرىم مىللەت تەۋەلىكىدە ئورۇن ئالغان. بۇ تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، 1926 - يىلى، پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدا قەشقەرلىكلەر 13010 نەپەر، تارانچىلار 53010 نەپەر، ئۇيغۇرلار 42550 نەپەر بولغان [80].

ئومۇمەن ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1926 - يىلىدىكى بىرىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشىدىن تاكى 1937 - يىلىدىكى 2 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشىگىچە بولغان 11 يىل جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىدا بارغانسېرى ئازلاش كۆرۈلگەن. 1926 - يىلىدىكى بىرىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ئۆزبېكىستاندا 40115 ئۇيغۇر بارلىقى كۆرسىتىلگەن. لېكىن ، يەنە باشقا ماتېرىياللاردا 1926 - يىلى ، ئۆزبېكىستاندا 4421 قەشقەرلىك ، 31 مىڭ 941 ئۇيغۇر بارلىقى قەيت قىلىنغان. 1937 - يىلىدىكى پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە ئىككىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە ئۆزبېكىستاندا 61 مىڭ 180 ئۇيغۇر بارلىقى يېزىلغان [81].

قىرغىزىستاندا بولسا ، 1926 - يىلى 7467 نەپەر قەشقەرلىك ، 523 تارانچى ، 73 ئۇيغۇر بولغان. 1937 - يىلى 14 مىڭ 224 ئۇيغۇر بولغان. ئوخشاشلا قەشقەرلىك ۋە تارانچى نامى ئەمەلدىن قالغان.

قازاقىستاندا 1926 - يىلى ، 1121 قەشقەرلىك ، 51803 تارانچى ، 10 مىڭ 510 ئۇيغۇر بولغان [82]. 1937 - يىلىغا كەلگەندە 32 مىڭ 982 ئۇيغۇر قالغان. [83] بۇ جۇمھۇرىيەتتەمۇ ئوخشاشلا قەشقەرلىك ۋە تارانچى ئايرىمىسى بولماي ، ھەممىسى بىردەكلا ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان. 1926 - يىلىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنى قەشقەرلىك ، تارانچى ياكى ئۇيغۇر دەپ ئاتاش ئەركىنلىكى بېرىلگەن بولۇپ ، بۇ ئەينى ۋاقىتتا پەرغانە ۋادىسى ۋە يەتتەسۇدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسىدە ئورتاق ھالدا "ئۇيغۇر" نامىنى قوبۇل قىلىش تېخى تولۇق ئىشقا ئېشىپ

بولالمىغانلىقىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ بىر قىسىم تارانچى ۋە قەشقەرلىك زىيالىيلار ھەم جامائەت ئەربابلىرى ئارىسىدىكى تارانچى ئايرىم، قەشقەرلىك ئايرىم، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئەمەس دېگەن ئىلاش - تارتىش ۋە تەشۋىقات بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئەمما، 1937 - يىلىدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە قەشقەرلىك ۋە تارانچى ناملىرى پۈتۈنلەي يوقىلىپ، پەقەت ئۇيغۇر ناملا پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئورتاق ۋە بىرلىككە كەلگەن نامى سۈپىتىدە بېكىتىلدى دېمەك، بۇ ۋاقىتتا قەشقەرلىك ۋە تارانچى دېگەن ئايرىمچىلىق قىلمىشلىرى سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قەتئىي يول قويۇلمىغان ئىدى.

ئومۇمەن، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 1926 - يىلىدىن كېيىن بىراقلا ئاز كۆرسىتىلىشكە باشلىغاننىڭ سىرتىدا يەنە ئۇلارنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانلىق مەلۇماتى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارمۇ ھەر خىل بولدى. ھەتتا ئابدۇللا روزىباقيېۋنىڭ قەلىمى ئاستىدا ئۇيغۇرلارنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى سانى 1923 - يىلى 300 مىڭ دېيىلگەن بولۇشىغا قارىماي، يەنە بىر نەپەر ئۇيغۇر زىيالىيسى ك. غەيبۇللا ئوغلى 1928 - يىلى ئۆزبېكىستاندا 50 مىڭ ئۇيغۇر بار دەپ يازدى [84]. تۇنجى ئۇيغۇر پروفېسسورلىرىدىن بىرى بۇرھان قاسىموف بولسا ئۆزىنىڭ 1924 - يىلى، پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر مىليوندىن ئاشىدىغانلىقىنى قەيت قىلغىنىغا قارىماي، 1925 - يىلى ئېلان قىلغان ماقالىسىدە، 1923 - يىلى، يەتتە سۈدىكى بارلىق تارانچىلارنىڭ 46100 نەپەر ئىكەنلىكى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەرلەرنىڭ 24064 نەپەر، ئاياللارنىڭ 22036 نەپەرلىكىنى قەيت قىلغان [85]. ئۇ يەنە، ئۆزىنىڭ 1937 - يىلى يازغان ماقالىسىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ 300 مىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن.

قىسقىسى، ھۆكۈمەت ئىستاتېستىكىسى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى دائىم زىت بولغان. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدا دائىم ھۆكۈمەت سانلىق مەلۇماتلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ

پەرەزلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئانالىز قىلىش كۆرۈلگەن. لېكىن، ئۇلارنىڭ پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايونلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنى كۆپ كۆرسىتىشىگە ئەلۋەتتە بۇ رايوننىڭ ئىككى ئەسىرلىك تارىخى مۇناسىۋەتلىرى ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ جايلاردا ناھايىتى كەڭ تارقىلىپ ئورۇنلاشقانلىقى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك.

قىسقىسى، تارىخى مەنبەلەر ، مۇنەخخەسسىلەر ۋە زىيالىيلارنىڭ تەكشۈرۈش ئۇچۇرلىرى ھەم تارىخى رېئاللىق 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدىن تارتىپ 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەرغانە ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر دىئاسپورسى ئەڭ كۆپ جايلاشقان رايون ئىكەنلىكىنى ، بۇ رايوندا كۆپلىگەن قەشقەرلىكلەر مەھەللىلىرى ۋە يېزىلىرىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى جەزىملەشتۈردى .

پەرغانە ۋادىسىدىكى يوقىلىپ كەتكەن خەلق - ئۇيغۇرلار (4)

نەبىجان تۇرسۇن (تارىخ پەنلىرى دوكتورى)

(4) پەرغانە ۋادىسىدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت - مائارىپى ۋە مىللىي كىملىكىنىڭ گۈللىنىشىدىن

يوقىلىشىغىچە

1921 - 1930 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ مىللىي جۇمھۇرىيەتلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئايرىم مىللىي كىملىكىنىڭ تىكلنىش ۋە راۋاجلىنىش دەۋرىدۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىملىكىمۇ بارغانسېرى تىكلنىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئۇلار ئارىسىدىكى بۇرۇنقى قەشقەرلىك ۋە تارانچى دېگەن ئىككى گۇرۇپپا بويىچە بىر-بىرىنى ئايرىش خاھىشلىرى بارغانسېرى تۈگەپ، ئورتاق ئۇيغۇر نامى ئاستىدىكى مىللىي كىملىك روھى كۈچەيدى. 1922 - 1923 - يىللىرى ئارىسىدا تاشكەنتتە ئۇيغۇر ياش زىيالىيلارنىڭ تۇنجى نەشر ئەپكارى << ياش ئۇيغۇر >> جۈرنىلى نەشر قىلىندى.

1920 - يىللاردا ئۇيغۇر زىيالىيلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تاشكەنتكە توپلانغان بولۇپ، 1923 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا 500 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ياش موسكۋا، تاشكەنت، باكۇ، لېنىنگراد، سەمەرقەنت ۋە باشقا شەھەرلەردىكى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تاشكەنت ئەڭ مۇھىم بولۇپ، ئاز مىللەتلەر ئىنستىتۇتى بىلەن تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ بىلىم دەرگاھىغا ئايلاندى. بۇ ئورۇنلاردا كۆپلىگەن زىيالىيلار تەربىيىلىنىپ چىقتى. 20 - 30 - يىللاردا تاشكەنت پەقەت ئۆزبېكىستاننىڭلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ مەركىزىگە ئايلانغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار نوپۇسىنىڭ ئاز بولۇشىغا قارىماي، ئەمما مەدەنىيەت جەھەتتە ئالدىدا ماڭغۇن خەلققە ئايلانغان ئىدى.

1930 - يىللاردا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەر قايسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي كىملىك ئىدىيىسىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىملىك ئىدىيىسىمۇ كۈچەيگەن بولۇپ، 1937 - يىلىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە نوپۇس تىكشۈرۈش

نەتجىسىدە ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 61 مىڭغا يەتتى. پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەنجان ئوبلاستىدىكى ئۇيغۇرلار 30 مىڭ 757 نەپەر دەپ تىزىمغا ئېلىندى.

پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، ئۆزلىرىنى ئۇزۇندىن بۇيان قەشقەرلىك كىملىكى بىلەن ئاتاپ كەلگەن يەنە كۆپ ساندىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ئۆزبېك دەپ تىزىمغا ئالدۇرغان بولسىمۇ لېكىن، ئۇلارنىڭ يەنە بەزىلىرى 1930 - يىللاردا ئۆز كىملىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. 1930 - يىلىدىن كېيىن تارانچى - قەشقەرلىك ئايرىمچىلىققا چەك قويۇلغاندىن كېيىن، ئەنجان ۋە تاشكەنت سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان بولۇپ، 1937 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا پۈتۈن ئۆزبېكىستاندا 60 ئۇيغۇر كولخوزى مەۋجۇت بولدى. ئۇيغۇر تىلىدا باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئېچىلدى. ئەنجاندا پېداگوگىكا تېخنىكومى قۇرۇلغان بولۇپ، 5000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. شۇنىڭدەك يەنە ئەنجاندا 1935 - يىلى، ئۇيغۇر دراما تىياتىرى قۇرۇلدى. باشتا فرۇنزىدا (ھازىرقى بىشكەكتە) >> قۇتۇلۇش << گېزىتى چىققان بولسا، كېيىن بۇ گېزىت << كۈن چىقىش ھەقىقىتى >> نامىغا ئۆزگەرتىلىپ، تاشكەنتكە يۆتكىلىپ، << شەرق ھەقىقىتى >> دېگەن نامدا چىقتى ھەمدە 1930 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گېزىتنىڭ تىرازى 5 مىڭدىن ئاشتى. تاشكەنتتىكى بۇ گېزىت ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلىدىكى تىرازى ئەڭ كۆپ گېزىت ھەمدە ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئورگان گېزىتى ئىدى. شۇنىڭدەك يەنە تاشكەنتتە ئۇيغۇر تىلىدا دۆلەتلىك نەشرىيات ئورگانلىرى تەسىس قىلىنىپ، مائارىپ نەشرىياتى قارمىقىدىكى ئۇيغۇر بۆلۈمى ئۇيغۇر تىلىدا قازاقىستان، ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستاندىكى ئۇيغۇر باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك ماتېرىياللىرىنى باستى. بۇ ۋاقىتتا، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ھەممىسى

دېگۈدەك تاشكەنتتە توپلانغان ئىدى. تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى ،
سەمەرقەند يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتى ، پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ، ماركسىزم لېنىنىزم
ئىنىستىتۇتى قاتارلىق تۈرلۈك ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىدا كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلىرى خىزمەت
قىلدى. ئۇيغۇر يازغۇچى ئەدىبلەردىن ئۆمەر مۇھەممەدى (1906 - 1931 ، ئابدۇلھەي
مۇھەممەدى (1901 - 1937) ، ھېزىم ئىسكەندىروف (1906 - 197) ، تۇردى ھەسەنوف (1909 -
1937) ، نۇر ئىسرائىلوف (1910 - 1953) ، مۆمىن ھەمرايېف (1907 - 1955) ، تۇردى ھەسەنوف
(1912 - 1937) ۋە باشقىلارنىڭ كىتابلىرى تاشكەنتتە نەشر قىلىندى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر
ئەدەبىياتىدىكى تۇنجى رومان مۆمىن ھەمرايېفنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ بولۇپ ، >> دولقۇنلار
ئارىسىدا << دەپ ئاتالغان ئەسەر 1934 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ئىدى [86]. 1930 -
1937 - يىللىرى ئارىسىدا تاشكەنتتە ئۇيغۇر يازغۇچىلىرىنىڭ رومان ، پوۋېستلىرى ، دراما ۋە
شەئىرلەر توپلاملىرى ئارقىمۇ - ئارقىدىن نەشر قىلىندى. 1931 - يىلى بولسا ئالمۇتدا ئايلىق >>
قىزىل تاڭ << جۈرنىلى نەشر قىلىندى.

بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئۆزبېكىستان ، قازاقىستان ، تۈركمەنىستان قاتارلىق ئەللەرنىڭ
مەدەنىي - مائارىپ ، پارتىيە ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش ساھەلىرىدە يېتەكچىلىك خىزمەتلىرىنى
ئىگىلەش مۇمكىنچىلىكلىرىنى قولغا كەلتۈردى. يولداش ئاخۇنبايېف ، ئابدۇللا روزىبايېف ،
ئىسمائىل تاھىروف ، ئابدۇغوپۇر قۇربانوف ، ياقۇپ روزىن ، ئەلىيەف ۋە باشقا ئۇنىڭ ئەربابلار
ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدە يۇقىرى رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇردى

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەڭ يۇقىرى دۆلەت رەھبەرلىك ئورۇنى ئىگىلىگەن كىشى يولداش ئاخۇنبايىنى بولۇپ، ۋىكى ئېنسىكلوپېدىيىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، مەزىلەندە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان يولداش ئاخۇنبايىنى 1924 - يىلى، ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوشۇلغاندىن كېيىن، 1925 - يىلى ئۆزبېكىستان سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ بىرىنچى رەئىسى بولۇپ بېكىتىلگەن ھەمدە بۇ ئالىي ۋەزىپىدە تاكى 1938 - يىلىغىچە ئولتۇرغان. ئەمما، مەزىلەندە ئاددىي قەشقەرلىق دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان يولداش ئاخۇنبايىنى 1937 - يىلىدىكى تازىلاشتىن ساق قېلىپ، 1938 - يىلى قايتىدىن ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى ئالىي كېڭىشىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىپ، بۇ ۋەزىپىدە تاكى 1943 - يىلى ۋاپات بولغىچە ئولتۇرۇش مۇمكىنچىلىكىگە ئېرىشكەن. يولداش ئاخۇنبايىنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇزۇندىن بۇيان خەلق ئىچىدە كۆپ ئۇچۇرلار بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەسىلە ئۇزۇندىن بۇيان ئۆزبېكىستان ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي ئاشكارىلانماي ساقلىنىپ كېلىنمەكتە. ھەتتا ھازىرقى زامان ئۆزبېكىستان ناخشا چولپىنى يۇلتۇز ئوسمانوۋانىڭ دادىسى ئۇرايماخۇنمۇ ئەنە شۇ مەزىلەندە 1926 - يىلى تۇغۇلغان ئىكەن. ئەلۋەتتە، <<ئاخۇن>> قوشۇمچىسى ئۆزبېكىستاندا پەقەت ئۇيغۇرلارغىلا خاس بولۇپ، يۇلتۇزخاننىڭ دادىسى مەرھۇم ئۇرايماخۇننىڭ تېگى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلاردىن ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇرلار مەۋجۇت.

1920 - 1930 - يىللاردىكى ئۇيغۇر مەشھۇر ئەربابلىرى ئارىسىدا يەنە بىر ئەڭ يۇقىرى

سالاهىيەتكە ئىگە بولغان كىشى ئابدۇللا روزىبايىنى بولۇپ، ئۇ، ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستاندىكى

ئالىي رەھبەرلىك دەرىجىسىدىن ھالقىپ موسكۋادىكى سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىدا مىللەتلەر ئىشلىرى بويىچە رەھبىرى ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇردى

بۇلاردىن باشقا يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئالىي مەكتەپلەر ۋە فاكولتېتلارنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇردى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇيغۇر زىيالىيسى ياقۇپ روزىن تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ خىزمەت قىلدى.

تۇنجى ئۇيغۇر دوتسېنتى بۇرھان قاسىموف ئوتتۇرا ئاسىيا پاختا-سۇغۇرۇش ۋە سانائەت ئىنستىتۇتى ئىشچىلار فاكولتېتىنىڭ مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى. تۇنجى بىئولوگىيە پەنلىرى دوكتورى ئابدۇمېجىت روزىباقىيىف، 1935 - 1937 - يىللىرى ئارىسىدا تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئاتقۇردى. ئۇيغۇرلاردىن تۇنجى دوتسېنت - پروفېسسورلار يېتىشىپ چىقتى. مەسىلەن دوتسېنت - پروفېسسورلاردىن بۇرھان قاسىموف، ئۆمەر قاسىمى، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى ۋە باشقىلار تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتى، ماركسىزم - لېنىنىزم ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەردە دەرس ئۆتتى.

1934 - 1937 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇر ئۆلىدىن تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن ئۈچ تۈركۈمدىكى 300 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي قىلغان تۈركىي مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا ئەنە شۇ بۇرھان قاسىموف، ئۆمەر قاسىمى، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى ۋە باشقا ئۇيغۇر ھەم ئۆزبەك ئوقۇتقۇچىلار دەرس بەرگەن ئىدى.

ئۇيغۇر ئالىمى مەرھۇم مۇرات ھەمرايېفنىڭ يېزىشىچە، 1930 - يىللاردا ئۇيغۇرلاردا باشلانغۇچ مائارىپ ئاساسىي جەھەتتىن ئومۇملىشىپ بولۇنغان ھەمدە خەلقنىڭ مائارىپ ساپاسى ناھايىتى تەز سۈرئەتتە ئۆسكەن ئىدى.

1937 - يىلى ئالمۇتىدا پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە ئۇيغۇر تىلى ، ئەدەبىياتى ۋە ئىملا

مەسلىسى بويىچە چوڭ كونفېرېنسىيە ئۆتكۈزۈلگەن بولۇپ ، تاشكەنتتىن بارغان زىيالىيلار بۇ يىغىننىڭ ئاساسى تەركىبىنى تەشكىل قىلغان ئىدى . بۇ يىغىندا ئۇيغۇرلارنىڭ تىلشۇناس ئالىملىرى رۇس تىلشۇناسلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئىملا قانۇنلىرىغا نائىت كۆپلىگەن مەسلىلەرنى ئىلمىي ئاساستا مۇھاكىمە قىلدى ھەمدە ئورتاق ئىملا قانۇنىنى بېكىتتى

قىسقىسى ، 1921 - 1937 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە مائارىپىنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە رول ئويناپ ، 20 - ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ، مەدەنىيىتى ۋە مائارىپىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس سېلىنغان ماكانغا ئايلاندى . ئومۇمەن 1920 - 1930 - يىللار ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئايرىم بىر قانچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ تېمىسى بولۇپ ، بۇ ماقالىدە پەقەت مەزكۇر نۇقتىنى قىسقىچە ئەسلەشتىن ھالقىش مۇمكىن ئەمەس .

1930 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە

مۇنداق ئەھمىيەت بېرىشىنىڭ يەنە بىر سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى مەۋجۇت بولۇپ ، بۇ موسكۋانىڭ ئۇيغۇر ئېلىغا قاراتقان سىياسىي بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى . 1934 - يىلى ، موسكۋا قەشقەردە قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەتنى ۋە ما جۇڭيىڭنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنى قوللىماي ، ئۇنىڭ ئەكسىچە شېڭ شىسەينى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ ، سوۋېتپەرەس شىنجاڭ

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى تەسىس قىلىپ، بۇ رايوننى نامدا جۇڭگوغا، ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 17 - جۇمھۇرىيىتىگە ئوخشاش ھالەتكە كەلتۈرۈپ، ھەربىي-سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىمتىيازلارنى قولغا كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر ئېلىدىكى تەسىرىنى ۋە ئوبرازىنى تېخىمۇ تىكلەش مەقسىتىدە سوۋېت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئىدى.

بىراق، 1937 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا باشلانغان كەڭ كۆلەملىك تازىلاش ھەرىكىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ بۇ تازىلاشنىڭ قۇربانلىرىغا ئايلاندى. ئالمۇتىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئىملا يىغىنىغا قاتناشقان زىيالىيلار ۋە ئالىملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۈرمىلەرگە تاشلاندى ۋە ياكى ئۆلتۈرۈلدى. 1937 - يىلىدىكى بۇ تازىلاش ئۇيغۇر ئېلىدە ماخمۇت مۇھىتىنىڭ ھىندىستانغا قېچىشى ۋە ئابدۇنىياز بەك ھەم مۇ خۇسەننىڭ ئىسياندىن كېيىن بىر - بىرىگە ماسلىشىپ، ھەر ئىككىلا تەرەپتە ئۇيغۇر خەلقى بۇ تازىلاشنىڭ ئەڭ چوڭ قۇربانىغا ئايلانغان ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۇ ياقتا يوسىن ستالىن، بۇ ياقتا شېڭ شىسەينىڭ خالىغانچە جازالىشىدىن قۇتۇلالىدى.

1937 - يىلىدىن كېيىن ئابدۇللا روزىبېقىيېف، ئىسمائىل تاھىروف، ئەلىيېف، ئابدۇغوپۇر قۇربانوف قاتارلىق ئالىي رەھبەرلىك ۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇرغان سىياسىي ئەربابلاردىن باشقا يەنە نۇر ئىسرائىلوف، ھېزىم ئىسكەندىروف، تۇردى ھەسەنوف، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى، مۆمىن ھەمرايېف، ھەبىب زاكىرىي قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەچچە ئونلىغان ئەدىبلەردىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان تۇنجى ئاتاقلىق تەرجىمان، لۇتفۇللا مۇتەللىپنىڭ تاغسى مېجىت

مۇتەللىپوف، بۇرھان قاسىموف، ئۆمەر قاسىمى شۇنىڭدەك 20 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا تۇرپاندىن تاشكەنتكە بېرىپ ئوقۇپ، كۆزگە كۆرۈنگەن تىلشۇناس بولۇپ يېتىشىپ چىققان قانداق ھوشۇرى قاتارلىق ئۇنىۋېرسىتېت دوتسېنت - پروفېسسورلىرى ھەم باشقا يۈزلىگەن زىيالىيلار بىراقلا قولغا ئېلىندى. لېكىن، بۇ تازىلاش يۇقىرى قاتلام سىياسىي ۋە مەمۇرىي ئەربابلار ۋە زىيالىيلار بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرى ھەم نەشرىيات ئورگانلىرىنىڭ تاقىلىشىمۇ بېرىپ تاقاشتى. ئەينى ۋاقىتتا تاشكەنتتە خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر زىيالىيلاردىن ئابدۇمەجىت روزىباقىيېف [87] ۋە خېلەم خۇدا بەردىيېفلارنىڭ ئەسلىمىلىرىدە بايان قىلىنىشىچە، بۇ ۋاقىتتا تاشكەنت ۋە ئەندىجاندىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئورگانلىرى تاقالغاندىن سىرت يەنە ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستاندىكى بارلىق ئۇيغۇر مەكتەپلىرى تاقالدى. ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خەلق دۈشمەنلىرى دەپ بېكىتىلدى [88]. 1937 - يىلىدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن بىرى مەرھۇم ئەخمەت ئېلىيېفنىڭ << يېڭى ھايات >> گېزىتىدىكى خاتىرىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، 1937 - 1938 - يىللىرىدىكى تازىلاشتا تاشكەنتتىكى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆزبېكىستاندا 3800 نەپەر ئۇيغۇر زىيالىيسى << ئۇيغۇر ئازادلىق تەشكىلاتى >> دېگەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى يەر ئاستى تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى دېگەن جىنايەت بىلەن تۇتقۇن قىلىنىپ، جازالانغان، ئۇلارنىڭ كۆپى ھاياتىدىن ئايرىلغان. قازاقىستاندا 1937 - 1938 - يىللىرى ئۆلتۈرۈلگەن 1668 نەپەر ئادەمنىڭ ئىچىدە 97 نەپەر ئۇيغۇر زىيالىيسى ۋە جەمئىيەت ئەربابلىرى بار. بۇ ۋاقىتلاردا ستالىننىڭ ن ك ۋ د ئورگانلىرى ۋە شېڭ شىسەينىڭ ساقچى دائىرىلىرى ئىلگى تەرەپ ئۇيغۇر زىيالىيلىرىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان جىنايەت << پانتۇركس >>، << تروتسكىچى >>، << ياپوننىڭ ئىشپىيونى >>، << خەلق دۈشمىنى >>، << جاھانگىرلارنىڭ قۇيرۇقى >> ۋە باشقىلارنى ئارتتى. بىچارە ئۇيغۇر خەلقى، دىنىي ئەربابلرى ۋە زىيالىيلىرى ھەر خىل جىنايى ناملار ۋە سىياسىي قاپاقلىرىنىڭ قۇربانى بولۇشتىن قۇتۇلالىدى.

1937-1939 - يىللىرىدا ، تاشكەنتتە چىقىدىغان << شەرق ھەقىقىتى >> گېزىتى ۋە ئالمۇتدا

نەشر قىلىنىدىغان << قىزىل تاڭ جۇرنىلى >> ، << قىزىل تۇغ >> گېزىتلىرى بىراقلا تاقالدى .

خېلەم خۇدابهردىيېفى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ 1937 - يىلىدىكى كەڭ كۆلەملىك تازىلاش

ھەرىكىتىنىڭ پۈتۈن خەلقلەرگە ئېغىر پاجىئە ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئەسكەرتىش بىلەن بىرگە بۇنىڭ

ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن تېخىمۇ قاتتىق بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ

<< ئۇيغۇرلار بۇ ئاممىۋى قىرغىن - تۇتقۇننىڭ زەررىچىسى ئىدى . زەررىچىسى بولغان بىلەن

نوپۇسى ئاز بولغاچقا باشقا خەلقلەرگە قارىغاندا بەك زىيادە زەرەر كۆردى . نېمە ئۈچۈن دەڭ ؟ بىز

يۇقىرى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر مەدەنىي - ئاقارتىش ئورۇنلىرىنىڭ بىرىمۇ قالماي يېپىپ

تاشلاندى . ئۆزبېكىستان ، قازاقىستان ، قىرغىزىستان ، تۈركمەنىستان جۇمھۇرىيەتلىرىدە ياشىغۇچى

ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلىرى ئۆزبېك ، قازاق ، قىرغىز ، تۈركمەن مەكتەپلىرىدە ئوقۇشقا مەجبۇر بولدى

ئەمدى ئانا تىلدا ئوقۇيدىغان بىر پارچىمۇ گېزىت ۋە كىتاب قالمىدى . مىللىي مەدەنىيەت بىردىنلا

گۈمران بولغىنى ئاقىۋىتىدە بولۇپمۇ ئېش ئەۋلاد ئاستا - ئاستا ئانا تىلىدىن قاقاس بولدى .

ئەدەبىي تىل بۇزۇلدى >> [89] .

ئۆزبېكىستان ۋە قازاقىستان تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ يېپىلىپ كېتىشى ئەينى

ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۈچۈن زور زەربىلەرنىڭ بىر بولۇپ - ، بۇ ھال ئارىلىقتا 30 يىلغا

يېقىن ۋاقىت ئىچىدە مەيدانغا كېلىپ ، راۋاجلىنىش يولىغا كىرگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى

خاراڭلاشتۇرۇپلا قالماستىن بەلكى پەرغانە ۋاسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە سىڭىشىپ كېتىشىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى. چۈنكى، ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇش مۇمكىنچىلىكىنىڭ بولماسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەشش قەدىمىنى بېسىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ تاقىلىپ كېتىشى مەسىلىسى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ۋە زىيالىيلىرى ئارىسىدا كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىغان بولۇپ، يەرلىك زىيالىيلار بۇ ئىشنىڭ ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەرلىك دائىرىلىرى تەرىپىدىن قىلىنغان قارار دەپ ھېسابلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنى، جۈملىدىن ستالىننى خەۋەرلەندۈرۈش ئويلىرىدا بولغان. ئەمما، ھازىرغىچە مەۋجۇت بولغان مەنبەلەردە ئۇيغۇر مەكتەپلىرى، ئۇيغۇر نەشرىيات ھەم مەدەنىي - مائارىپ ۋە سەنئەت ئورگانلىرىنى تاقىۋېتىش توغرىسىدا بىۋاسىتە موسكۋادىن كەلگەن بۇيرۇق بولغانلىقىغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇمات ئېلان قىلىنغىنى يوق. ھەقىقەتەن، مەزكۇر بۇيرۇق بىۋاسىتە موسكۋادىن كەلگەنمۇ؟ يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ قارارىمۇ؟ بۇنىسى ھازىرگىچە ئېنىق ئەمەس. خېلەم خۇدابهردىيېنى بۇ مەسىلە بويىچە 1940 - يىلى، 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى موسكۋاغا، يوسىڧ ستالىننىڭ نامىغا بىۋاسىتە خەت يازغان بولۇپ، مەزكۇر خەت ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت - مائارىپى ۋە ئۇيغۇر مىللىي كىملىكىنىڭ بېشىغا چۈشكەن پاجىئەنىڭ جانلىق ئىسپاتىدۇر. چۈنكى، خەتنىڭ مۇئەللىپىنىڭ رىيالىقنى بۇرمىلاپ، ياكى قەستەن ھالدا مۇنداق خەتنى ستالىنغا ئەۋەتىشى مۇمكىن بولۇپ، ئەگەر رېئاللىق ئۇنداق بولمىسا، خەت ئاپتورنىڭ كاللىسى كېتىشى تەبىئىي ئىدى.

خەتنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

قەدىرلىك يوسىن ۋىسسا رىئونوۋىچ!

تۆۋەندە ئىزاھلىغان مەسىلىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇق چۈشىنىۋېلىش ئىمكانىيىتىنى تاپالمىغاچقا سىزگە مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئىلتىماس، ئۇقتۇرۇپ بەرسىڭىز. ئۆزلىرىگە مەلۇمكى، س س س ر دا (ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستاندا) ئۇيغۇر ئاھالىسى ئىستىقامەت قىلىدۇ. بۇ رەسپۇبلىكىلاردا باشقا رەسپۇبلىكىلارغا ئوخشاش ئانا تىلىدا (يەنى ئۇيغۇر تىلىدا) تەلىم بېرىدىغان ئون يىللىق، يەتتە يىللىق، باشلانغۇچ مەكتەپلەر، بىر قاتار تەخنىكوملار بار ئىدى. ئۆزبېكىستاننىڭ ئۇچپېدگىز ۋە دۆلەت نەشرىياتى (تاشكەنتتە) ئۇيغۇر بۆلۈملىرى ئىش ئېلىپ باراتتى. قازاقىستاندا (ئالمۇتدا) بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتىدا ئۇيغۇر بۆلۈملىرى بار ئىدى. 1939 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ ئاۋال قازاقىستان ۋە قىرغىزىستاندا، كېيىن ئۆزبېكىستاندا بارلىق ئۇيغۇر مەكتەپلىرى يېپىلدى. ئايرىم جايلاردا (قازاقىستاندا) بىرىنچى ۋە ئىككىنچى سىنىپلارلا ساقلىنىپ قالدى، خالاس. ئۇيغۇر بالىلىرى قازاق، ئۆزبېك، قىرغىز تىللىرىدا ئوقۇيدىغان بولدى. كېيىنرەك ئۆزبېكىستاننىڭ ئۇچپېدگىز ۋە دۆلەت نەشرىياتلىرىنىڭ ئۇيغۇر بۆلۈملىرى يېپىلدى. قازاقىستاننىڭ بەدىئىي ئەدەبىيات نەشرىياتىدا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە ئۇيغۇر بۆلۈمى ئىش ئېلىپ باراتتى. يېقىندا بۇ بۆلۈم مۇ يېپىلدى.

س س س ر ئاساسىي قانۇنىدا پۇقرالارنىڭ تەلىم ئىلىش ھوقۇقى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش ئانا تىلىدا يۈرگۈزۈش ئارقىلىق تەمىنلىنىدۇ، دېيىلگەن. ئۇيغۇر ئاھالىسى نەمە ئۈچۈن بۇ

ھوقۇقى مەھرۇم بولۇشنى چۈشىنىش قىيىن بولۇۋاتىدۇ. ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ ئاساسىي قىسمى بىر بۆلەك ئىنسانلار زۇلۇم ئاستىدا ياشاۋاتقان ھازىرقى تارىخىي ۋەزىيەتتە بۇنداق تەدبىرلەرنىڭ قوللىنىلىشى توغرا بولارمىكەن؟ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەزمۇنەن سوتسىيالىستىك، شەكلەن مىللىي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەسىلىسى ئەمدىلىكتە قانداق بولىدۇ دېگەن مەسىلە تۇغىلىدىغۇ؟ ،

شۇ مۇئەممانى چۈشەندۈرۈپ بېرىشىڭىزنى سوراپ ئۆزبېكىستان ئۇچىپىدىگىز ئۇيغۇر بۆلۈمىنىڭ سابىق باشلىقى، ھازىر ئارمىيە سېپىدىكى مۇئاۋىن سىياسى كوماندىر خېلەم رەھىمىۋىچ خۇدابەردىيېۋ.

مېنىڭ ئادرېسىم. ئۇ س س ر، ۋىننىسا شەھىرى. پوچتا بولۇمى، پ/پ 125 .

1932 - يىلىدىن تارتىپ ۋ ل ك س م (لېنىنچە كومسومول ئازاسى). 1940 - يىلى،

28 - دېكابىر [90].

خېلەم خۇدابەردىيېۋنىڭ بۇ خېتى تاكى 1940 - يىلىدىن 1944 - يىلىنىڭ قىش كۈنلىرىگىچە

جاۋابسىز قالدى. بىراق، ئۇ، قىزىل ئارمىيە سېپىدە جەڭلەرنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقاندا، 1944 -

يىلى، قىش ئايلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئۇنى موسكۋاغا

چاقىرتىپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتكەنلىكىنى ئۇقتۇردى. ئارقىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قازاقىستاندىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە تاشكەنتتە <<شەرق ھەقىقىتى >> جۇرنىلى تەسىس قىلىندى. ئەمما، بۇ ۋاقىتتا ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرىگە ئەسلىگە كەلمىدى موسكۋانىڭ خۇدابەردىيىنى چاقىرتىشى ۋە ئارقىدىن ئۇيغۇر مەكتەپلىرىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ئەمەلىيەتتە موسكۋانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى، يەنى 1943 - يىلىنىڭ ماي ئېيىدىن كېيىن شەكىللەنگەن ئۇيغۇر ئېلىدە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى قوزغاش ئىستراتېگىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ ھەرگىزمۇ تەسىسادىيلىق ئەمەس ئىدى خالاس. لېكىن، قانداقلا بولمىسۇن، 1937 - 1939 - يىللىرى ئارىسىدا ۋەيران قىلىنغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئۇزۇنغىچە ئەسلىگە كېلەلمىدى مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى خارابلىق تاكى تاكى 1950 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىققىچە داۋاملىشىپ، شۇنىڭدىن كېيىن قايتىدىن ئەسلىگە كەلگەن ئىدى.

ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ قارىشىچە، 1937 - 1940 - يىللىرى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قېتىملىق ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتىش دەۋرى بولۇپ، زور ساندىكى ئۇيغۇر ياشلىرى ئۆزبېك قىزلىرى بىلەن توي قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئۇيغۇر ئەمەس، بەلكى ئۆزبېك دەپ يېزىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 1941 - 1945 - يىللىرىدىكى ئۇرۇش يىللىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپى چەتئەللىك كۆچمەن دەپ قارالغان بولغاچقا ئۇلار ئەسكەرلىككە ئېلىنىمىغان ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۆزبېك قىزلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇرلار بىلەن توي قىلىش ئەھۋالى كۆپەيدى

ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ھۆكۈمەتنىڭ 1937 - يىلىدىكى سانلىق مەلۇماتىدا ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە

60 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقى يېزىلمىمۇ، بىراق، ئۇ ۋاقىتتا پۈتۈن ئۆزبېكىستاندا 60 ساپ ئۇيغۇر

كولخوزى بولغان. ئەگەردە ھەر بىر كولخوزدا ئاز دېگەندە 2000 ئادەم بار دەپ ھېسابلىغاندىمۇ ، 60 كولخوزدا تەخمىنەن 120 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنجان ، تاشكەنت ۋە باشقا شەھەرلەردە ياشايدىغان ئاھالىلار كولخوزلارغا تەۋە ئەمەستۇر مۇنداق ھېسابلىغاندىمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئۆزبېكىستان تەۋەسىدىكى ئۆزىنى ئۇيغۇر دەپ تىزىمغا ئالدۇرغانلارنىڭ سانىلا 60 مىڭدىن خېلىلا كۆپ بولۇپ چىقىدۇ. دېمەك ، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ چاغلاردىكى ئەمەلىي سانى خېلىلا كۆپ بولۇشى تەبىئىي.

لېكىن ، 1937 - يىلىدىن كېيىنكى ئۆزگىرىش پەرقانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتىش دولقۇنى قوزغىدى. ئەمما ، قازاقىستاننىڭ شەرقىي قىسىملىرىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ئارىسىدا ۋە قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 1932 - 1933 - يىللىرىدىكى كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئاچارچىلىق ۋە بايلاغا زەربە بېرىش ھەرىكەتلىرىدە ئۇيغۇر ئېلىغا قېچىش دولقۇنى قوزغالدى. شۇ قېتىملىق قېچىشتا خېلى كۆپ ساندىكى ئۇيغۇرلار يەتتەسۇدىن (قازاقىستاننىڭ شەرقىي ۋە قىرغىزىستاننىڭ شىمالى تەرەپلىرى) ئىلغا كەتكەن. شۇنىڭدەك يەنە 1932 - 1933 - يىللىرىدىكى چوڭ ئاچارچىلىقتا قازاقىستان تەۋەسىدە 27 مىڭ ئۇيغۇرنىڭ ئاچارچىلىقتىن ئۆلگەنلىكى قەيت قىلىندۇ. ئەمما ، مۇنداق قېچىش ۋە كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرى پەرقانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن دېيىلگەندىمۇ گەۋدىلىك ئەمەس ئىدى. بۇ ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇزىغا تەسىر يەتكۈزەلمەيتتى.

ئومۇمەن ، 1937 - يىلىگىچە بولغان ئارىلىقتا 1917 - يىلىدىكى چار رۇسىيە تۈركىستان ئۆلكىسىنىڭ سانلىق مەلۇماتىدىكى 39528 "قەشقەرلىك" نىڭ سانى ھېچقانداق كۆپىيىش

كۆرۈلمىگەن . سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ستاتىستىكىسىدىن كېيىنمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سانى باغانسېرى ئازلاپ ماڭغان. مەسىلەن 1926- يىلى ئەنجان ئوبلاستىدا 30 مىڭ 757 نەپەر ئۇيغۇر تىزىمغا ئېلىنغان بولسا، 1979- يىلى، 11867 نەپەر ئۇيغۇر قالغان.

ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى 1937- يىلىدىكى 61 مىڭ ئۇيغۇر 1959- يىلىغا كەلگەندە 19 مىڭغا چۈشۈپ قالغان. 1979- يىلىغا كەلگەندە پۈتۈن ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئاران 104، 29 ئادەم دەپ ئېلان قىلىنغان. 1989- يىلى، 35 مىڭ دەپ ئېلان قىلىنغان. 2000- يىلى، بولسا 20 مىڭغا چۈشۈپ قالغان. ئەمما، 2009- يىلى، ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى نىجات نىيازوف پۈتۈن ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنىڭ 60 مىڭ ئىكەنلىكىنى يازغان بولسىمۇ [91]، بىراق بۇ رەسمىي ھۆكۈمەت ئىستاتېستىكىسى ئەمەستۇر. ئۆزبېكىستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئەنجان شۆبىسىنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا نۆۋەتتە ئەنجان ئوبلاستى تەۋەسىدە 30 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ياشىماقتا. تەخمىنەن 4-5 مىڭ ئۇيغۇر شەھىرخان ناھىيىسىنىڭ دولان يېزىسىغا جايلاشقان [92].

قىرغىزىستاننىڭ جەنۇبىدىكى، يەنى پەرغانە ۋادىسىنىڭ قىرغىزىستانغا تەۋە قىسمىدىكى ئوش ۋە جالال-ئاباد ۋىلايەتلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئەزەلدىن ئېنىق ئەمەس بولۇپ، 2009- يىلىدىكى قىرغىزىستان ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي سانلىق مەلۇماتى بويىچە ئالغاندا، ئوش ۋىلايىتى بىلەن جالال ئابادتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 15 مىڭ ئەتراپىدا، ئوشتىكى ئۇيغۇرلار ئاساسلىقى قارا سۇ رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، قىرغىزىستان ھۆكۈمىتى ئوش ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىنىڭ 11 مىڭ ئىكەنلىكى، ئوش شەھىرىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنىڭ 791 نەپەر ئىكەنلىكى ئېلان قىلىنغان [93]، بۇلار ئاساسلىقى قاراسۇ ناھىيىسىدىكى قەشقەر قىشلاق قاتارلىق

جايلارغا ئورۇنلاشقان. قىرغىزىستاننىڭ ئوش شەھىرىدىكى مەزكۇر ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەپ كۆپچىلىكى ئەمەلىيەتتە، 1955 - 1962 - يىللاردا كۆچۈپ كەلگەنلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ يەردە ئەسلىدىن بار بولغان ئۇيغۇرلار ئاللىقاچان ئۆزبەكلەر تەركىبىدە يوقىلىپ بولغان ئىدى. بۇلار بۈگۈنكى كۈنلەردە داۋاملىق تۈردە ئۆزبەكلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرمەكتە.

پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرلىكلەر يەنى ئۇيغۇرلار ئىككى ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا 19 - ئەسىردە بۇ رايوندىكى ئاساسلىق خەلقلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغانلىقى ئەھۋالىنى يوقىتىپ، بۈگۈنكى كۈندە رايوندىكى ئەڭ ئاز نوپۇسلۇق مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. نۇرغۇن ئۇيغۇر يېزىقلىرى، مەھەللىلىرى، كۆچىلىرى يوقالدى شۇنىڭدەك بۇ مەھەللىلەر، قىشلاق ۋە كۆچىلاردىكى ئەسلى قەشقەرلىكلەر - ئۇيغۇرلار سىڭىپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بۈگۈنكى كۈندىكى پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ تەركىبىگە سىڭىپ تۈگەپ، ئۆزبېك مىللىي كىملىكىگە ئايلاندى. شۇ ۋەجىدىن مەيلى ئوش، مەيلى ئۆزگەند ۋە ياكى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدىكى ئەنجان، مەرغىلان ۋە باشقا جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ئەجدادلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئېيتىدىغان <<ئۆزبېكلەر>> ھازىرمۇ ئاز ئەمەس. ئەنە شۇ سەۋەبتىن بىر قىسىم قازاق، قىرغىز ھەم باشقا مىللەت ئالىملىرى ئارىسىدا ئەنجان ئاھالىسىنىڭ 60% ئۇيغۇر ئىكەنلىكى، ئۇلارنىڭ ستالىن دەۋرىدە ئۆزبېكلەشتۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى يازىد [94].

ئوش ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەسلى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ قىرغىزلارنىڭ تەركىبىگە سىڭىپ كېتىش ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇماتلار يېتەرلىك ئەمەس، بىراق سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئېتنوگرافى

س. م. ئابرومزون ئۆزىنىڭ 1955 - يىللىرىدىكى بۇ رايونلاردىكى تەكشۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە جەنۇبىي قىرغىزلار تەركىبىدە ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتىغان قەبىلىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېنىقلاپ چىققان ئىدى [95]. ئۆزلىرىنى ئۇيغۇرلارغا تەۋە دەپ ئاتىغان گۇرۇپپا ئۈچ - قورغان رايونىدا ۋە قارول بۇيغا، ئاۋۇزتام - پىلال، تېگىرمەچ، قاراغاندى، كېرىگېتاش، ئۆلپىگىش، قاراقىشتاق، پۇم دېگەن جايلاردا ھەممە بۇرۇن شىپى (شېبە) يېزىلىرى ھەمدە لەڭگەر دەگەن جايدا تارقالغان. ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ دەپ قارىغان قېرىلاردىن كېنجىباي ئايتىمىروف ۋە رايىمبەردى ئورمونوف بۇ گۇرۇپپىنىڭ دەسلەپكى ئەجدادلىرىنىڭ بۇخارادىن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرگەن. ئۈچ قورغاندىكى ئۇيغۇر گۇرۇپپىسى بولسا ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىنىڭ بىر قىسمى ياشايدىغان قوش - تېگىرمەن دەگەن جايدىن كەلگەن. بۇ ئۇيغۇر گۇرۇپپىلىرىنىڭ بىر قىسمى چارۋىچىلىق، يەنە بىر قىسمى دەھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، قارائوئول دەگەن جايدا << ئۇيغۇر ئارىق >> دەپ ئاتالغان سۇ قانىلى بار. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنى قىرغىزلارنىڭ بۇيغا ۋە تۆلەس قەبىلىسى بىلەن تۇغقانچىلىققا ئىگە دەپ قارايدۇ شۇنىڭدەك يەنە قىرغىزلارنىڭ تېپىت قەبىلىسىنى ئۆزلىرى بىلەن ئوخشاش ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققان دەپ قارايدۇ. [96]

لېكىن، چوقان ۋەلىخانوفنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى تاغلىق دەپ ئاتالغان قەشقەرلىكلەرنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان پامىر - ئالاينىڭ ئېتەكلىرىدىكى قىسىملىرى ئارىسىدا قىرغىز قەبىلىلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كېتىش نەتىجىسىدە قىرغىزلاشقانلارنىمۇ يوق ئەمەس دېگىلى بولىدۇ.

1960 - يىللاردا پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى مەخسۇس تەكشۈرۈلگەن سوۋېت ئالىملىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن غوجا ئەخمەت

سادۋاقوسوفنىڭ تەكشۈرۈشىچە ، 1960 - يىللاردا پەرغانە ۋادىسىدىكى ئاھالىلار ئىچىدە ئۆزبېكلىشىپ كەتكەن ھەمدە ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ھېسابلىغان بولسىمۇ ، بىراق ئەسلى كېلىپ چىقىشىنىڭ قەشقەر ئىكەنلىكىنى ئېيتقانلار كۆپرەك بولغان. ئوش ۋىلايىتى ۋە ئەنجان ۋە مەرغانلار ۋىلايىتى تەۋەسىدە كۆپلىگەن ئەسلى قەشقەرىيىدىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن جاي ئىسىملىرى ۋە مەھەللە ئىسىملىرى ئۇچرىغان بولۇپ ، پەقەت ئەنجان ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى موسكۋا رايونى ، يەنى ھازىرقى شەھىرخان ناھىيىسىدىلا ئارتۇش ، دولان ، جاڭجال ، قەشقەرمەلە ، قەشقەرقىشلاق قاتارلىق 20 دىن ئارتۇق جاي ئىسمى تىزىمغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئەنجان ۋىلايىتىنىڭ ئىزباسقان ناھىيىسى تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يېزىسىدا قەشقەرمەلە دېگەن جاي بار بولۇپ ، 1960 - يىللىرىدا بۇ يېزىدىكى 200 دىن ئارتۇق ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ھېسابلىغان كىشىلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ 110 - 120 يىللار ئىلگىرى قەشقەردىن كۆچۈپ كېلىپ ، بۇ يەردە قەشقەر مەھەللىسى پەيدا قىلغان. بۇ كىشىلەر 60 - يىللارغا كەلگەندە تىل ۋە ئۆرپ - ئادەت جەھەتتىن پۈتۈنلەي ئۆزبېكلىشىپ كەتكەن [97]. 1960 - 1970 - يىللىرى ئارىسىدا يەنە شەھىرخان يېزىسىدا 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر كىلاسسىك شائىرى ئەلىخان موللاخۇن ئوغلى ئارازنىڭ ئوغلى 73 ياشلىق مۆمىنجان ئەلىخانوفمۇ ياشىغان بولۇپ ، شۇ ۋاقىتتا شەھىرخان يېزىسىغا ئارازنىڭ قەبرىسىگە ئورنىتىلغان خاتىرە تاشقا ئارازنىڭ 1869 - يىلى ، مەرغىلان ناھىيىسىنىڭ شەھىرخان يېزىسىنىڭ قەشقەر مەھەللىسىدە تۇغۇلغانلىقى ، ئۇنىڭ بوۋىسىنىڭ 1930 - 1835 - يىللىرى ئارىسىدا قەشقەردىن كېلىپ ، يەرلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلاردىن ئىكەنلىكى يېزىلغان بولۇپ ، ئارازنىڭ ئوغلى مۆمىنجان ئەلىخانوف شۇ ۋاقىتتىكى شەھىرخان يېزىسىنىڭ زور كۆپچىلىك ئاھالىسىنىڭ قەشقەردىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن [98]. بىراق بۇ ئاھالىلارنىڭ ھەممىسى 60 - 70 - يىللاردا ئاللىقاچان ئۆزبېكلىشىپ ، ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ئاتايدىغان بولغان ئىدى غوجاخمەت

سادۋاقوسوف قاتارلىقلار يەنە ئەنجان ۋىلايىتىنىڭ بۇتاقارا يېزىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلىشىش جەريانى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بۇ يېزىدىكى قەشقەردىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ 1939 - 1940 - يىللىرى ئارىسىدىن باشلاپ ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ھېسابلىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان[99].

1959 - 1960 - يىللىرى ئارىسىدا ئەنجان ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ناھايىتى تارقاق ياشىغان بولۇپ، سوۋېت ئېتنوگرافلىرى شۇ ۋاقىتتا پەقەت ئەنجان ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەزكۇر ۋىلايەتتىكى 79 كۆلخوزغا ھەمدە پەرغانە ۋادىسىنىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى بېكىتكەن[100].

1950 - 1960 - يىللاردا قەشقەر كۆچمەنلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى يەنە نامەنگان شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىمۇ ياشىغان بولۇپ، بۇ ۋاقىتلاردا ئۇلار ئوخشاشلا پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزبېك كىملىكىنى قوبۇل قىلىپ بولغان ھەمدە نامەنگان، ئەنجىل ۋە باشقا جايلاردا ئۆزبېك تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئارىلاشقان ئۆزگىچە شىۋىلىق خۇسۇسىيەتلىرى شەكىللەنگەن

سوۋېت ئۇيغۇرشۇناسى ئا.ك بوروۋكوۋ ئۆزىنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى تەكشۈرۈشلىرى نەجىتسىدە 1963 - يىلى يازغان ئىلمىي تەتقىقات ئەمگىكىدە نامەنگان ئاھالىسىنىڭ مۇھىي يادروسىنى قەشقەردىن كەلگەن كۆچمەنلەر تەشكىل قىلغانلىقى شۇنىڭدەك بۇ قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلىشىپ، ئۆزبېك تىلىنىڭ بىر شىۋىسىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى يەكۈنلىگەن[101].

ئۆزبېكىستان ئالىمى ئا.مەمەتوف بولسا، ئۆزىنىڭ 1967 - يىلى ئۆزبېك تىلىنىڭ ئەنجان شەھەر شىۋىسى ھەققىدىكى دىسسىپلېناتىسىيىسىدە، >> ئەنجان شىۋىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئۇيغۇرلار مۇھىم رول ئوينىدى. ئۇلار ھازىرمۇ ئەنجان شەھىرىدىكى مائارىپ، ئەسكىلىك، تاختاكوپرۇك،

كالىنن ۋە باشقا مەھەللىلەردە ياشايدۇ، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۆزبەك تىلىدا سۆزلىشىدۇ ھەمدە ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ تىزىملىتىشقا << دېگەن مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان [102].

قىرغىز، ئۇيغۇر ۋە ئۆزبەك تىللىرى ساھەسىدە كۆپ تەتقىقات قىلغان ئاتاقلىق سوۋېت تۈركولوگى كونستانىن يۇداخىن 1940 - 1950 - يىللىرى ئەتراپىدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە 1950 - يىلى مەخسۇس ئۆزبېك تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئارىلىشىش مەسىلىسى ھەققىدە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلىپ، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلىشىش ھەمدە ئۆزبېك تىلىغا سىڭىپ تەسىر كۆرسىتىش ئەھۋالى ھەققىدە خۇلاسە چىقىرىدۇ، ئاساسلىقى پەرغانىنىڭ قىرغىزستانغا نەقشە ئوش ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر - ئۆزبېك تىللىرى مەسىلىسى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈپ، << ئوش شەھىرى ئاھالىسىنىڭ تەركىبىنى خېلى بۇرۇنلا تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەت ۋە تىل جەھەتتىن يەرلىك ئۆزبېك ئاھالىسى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ كەلگەن مۇھىم قىسىم ئاھالى تەشكىل قىلىدۇ >> دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئوشتىكى ئۆزبېك تىلى شىۋىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئەنە شۇ كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان.

سوۋېت ئالىملىرىدىن پولۇئانوۋ، رېشپتوۋ، يۇداخىن، بوروۋكوۋ، قايداروۋ، سادۋاقوسوف، ئىسمايىلوف ۋە باشقىلار پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۆزبېك تىلى شىۋىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرى سىڭگەنلىكىنى بىردەك ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. بۇ رايونلاردىكى ئۆزبېك تىلى شىۋىلىرى تەركىبىدە ئۆزبەك تىلىنىڭ باشقا شىۋىلىرىدە كۆرۈنمەيدىغان، ئەمما پەقەت ئۇيغۇر

تىلغىلا خاس بولغان بىر قىسىم سۆزلەر ھەم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بارلىقى ئالىملار تەرىپىدىن ئېنىقلاپ چىقىلدى.

ئومۇمەن، پەرغانە ۋادىسىنىڭ ھەر قانداق بىر جايىدا ھازىرمۇ يەنىلا كۆپلىگەن ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ئاتايدۇ يۈرگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئېيتىدىغانلار مەۋجۇت. ئەنجان، مەرغىلان، نامەنگان ۋە ئوش قاتارلىق شەھەرلەر ھەم ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى يېزىلاردىكى بۈگۈنكى كۈنلەردىكى ئۆزبېكلەرنىڭ كېلىپ چىقىش تەركىبىنى زور ساندىكى ئەسلى قەشقەرلىك كۆچمەنلەر - ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىگەنلىكىدە شەك يوق.

پەرغانە ۋادىسىدا ھازىر ياشاۋاتقان، ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ ئاتايدىغان ئاھالىلارنىڭ سانى مەيلى ئۆزبېكىستان ۋە ياكى قىرغىزىستان بولسۇن، ھەر ئىككىسىدىلا ناھايىتى ئاز ئۆزبېكىستان تەۋەسىدىكى ئەنجان ۋىلايىتىدە يەنە ھازىرمۇ <<ئۇيغۇر>> دېگەن نام ئاستىدىكى جايلار مەۋجۇت. ئوش ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى قاراسۇ رايونىنىڭ قەشقەر قىشلاق يېزىسىدا ئۇيغۇرلار بىر قەدەر زىچ ئولتۇراقلاشقان. پەرغانە ۋادىسىدىكى بۇ قالدۇق ئۇيغۇرلار گەرچە بەزى جايلاردا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەنىلا ئۆز ئانا تىلىنى ئەمەس، بەلكى ئۆزبېك تىلىنى ئىشلىتىدۇ. ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دەپ تىزىمغا ئالدۇرغان بۇ ئاھالىلارنىڭ ھەممىسى، تۇرمۇش ئۆزى - ئادەت، مەدەنىيەت ۋە تىل جەھەتتىن يەنىلا پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزبېكلىشىپ بولغان بولۇپ، پەقەت ئۇلارنىڭ مىللەت نامىلا ساقلىنىپ قېلىنغان. سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلىپ، بۇ جۇمھۇرىيەتلەر مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى 20 يىل ئىچىدىكى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئۆزگىرىشلىرى پەرغانە ۋادىسىدىكى بۇ قالدۇق ئىسمى بار، جىسمى يوق ئۇيغۇر ئاھالىلار 21 -

ئەسردە خۇددى 19-20 - ئەسردە بېشىغا كەلگەندەك ئۈزۈلمەي داۋاملاشقان سىڭىش ۋە يوقاپ كېتىش نەقدىرىگە يەنە دۇچ كېلىشى مۇقەررەر.

ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ تارىخىي مۇساپىلىرىنى شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ يەرلىك خەلقلەرگە سىڭىپ كېتىش ھادىسىسى پەقەت ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستاندا ئەڭ گەۋدىلىك بولدى بولۇپمۇ ئۆزبېكىستان بىلەن قىرغىزىستان ھەم تاجىكىستان ئەڭ روشەن بولۇپ، بۇ خىل ھادىسە بۇ ئۆچ جۇمھۇرىيەتنىڭ پەرغانە ۋادىسىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. سىڭىشىش ئاساسلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ، ئۆزبېك مىللىتىنىڭ پەرغانىدىكى ئاساسلىق قىسمىنى شەكىللەندۈرۈش ۋە تەشكىل قىلىش بىلەن خۇلاسىلاندى. ئۆزبېكىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۈگۈنكى كۈنلەردە ئۆز تىلى، مەدەنىيىتى ۋە بەزى تۇرمۇش ئادەتلىرىنى ساقلاپ قالغان قىسمىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى تاشكەنت ۋە باشقا جايلارغا تارقىلىپ، شۇ جايلارنى مەركەز قىلغان بولۇپ، بۇلار 1955 - 1963 - يىللىرى ئارىسىدىكى كۆچۈشتە ئۇيغۇر ئېلىدىن كۆچۈپ چىقىپ، ئۆزبېكىستاندىن تاشكەنت شەھىرىنى ئاساس قىلىپ، ئەنجان ۋە يەنە باشقا شەھەرلەرگە تارقالغان ئۇيغۇر ئاھالىلىرى شۇنىڭدەك يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرلىرىدە قازاقىستاندىن تاشكەنت ۋە باشقا شەھەرلەرگە بېرىپ ئوقۇپ ۋە خىزمەت قىلىپ تۇرۇپ قالغان يەتتەسۇلۇق ئۇيغۇرلاردۇر. مانا بۇ گۇرۇپپا بۈگۈنكى كۈنلەردە ئۆزبېكىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسىي مىللىي قىياپىتىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىرىنچى ئەۋلادلىرى تۈگەپ، ئىككىنچى ئەۋلادلىرى ئۆز ئانا تىلىنى بىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك 50 - 80 - يىللار ئارىسىدا باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپ مائارىپ تەربىيىسىنى ئۆزبېك ۋە رۇس تىللىرىدا، قىسمەنلىرى باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا

مەكتەپلەرنى قازاقستاندا ئۇيغۇ تىلىدا ئالغان بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇر تىلى پەقەت ئائىلە ئىلى ۋە ئۆزارا ئالاقە تىلى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. ئەمما ئۇلارنىڭ 3 - ئەۋلادلىرى بولسا تامامەن دېگۈدەك ئۆزبېك تىلى ۋە ياكى رۇس تىلى ئىشلىتىدىغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلىشنىڭ ئالدى كەينىدە دۇنياغا كەلگەن يېڭى ئەۋلادلار بولسا ئاساسەن دېگۈدەك ئۆزبېك تىلىدا ھېتەبىيە ئېلىپ، ئۆزبېك جەمىيىتى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشقا قاراپ يۈزلەنگەن دېمەك، ئەمدىكى نۆۋەت ئۆز ئانا تىلىنى بىلمەيدىغان ۋە تىل ، ئۆرپ-ئادەت ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۆزبېكلەردىن ھېچ پەرقى بولمىغان يېڭى ئەۋلادنىڭ يەنە بىر قەدەم ئۆزبېك جەمىيىتىگە قوشۇلۇش ۋەقەسى شەكىللەنگەن. قىرغىزىستانغا تەۋە ئوش ، ئۆزگەند ، قاراسۇ ، جالال ئاباد قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولسا ، تېخىمۇ شۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا. ئۇلار ئومۇمەن ، ئۆز تىلىدىن ئايرىلىپ بولغان. گەرچە ، ئەنجان ۋە ئوش قاتارلىق جايلاردىكى پەرغانە ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئۆز مىللىي كىملىكىنى ساقلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش قىزغىنلىقى بولسىمۇ ، ھەتتا ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ تۈرلۈك سەنئەت گۇرۇپپىلىرى ئۆز مىللىي ناخشا -مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداش ئارقىلىق ئۆز سەنئىتىنى نامايەن قىلىش ھەم ئۆگىنىش پائالىيەتلىرى بولسىمۇ ، بىراق بۇلارنىڭ ئۇيغۇر كىملىكىنى ساقلاپ قېلىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىيالماسلىقى تەبىئىي.

پەرغانە ۋادىسىدىكى يوقىلىپ كەتكەن خەلق -ئۇيغۇرلار (5)

نەبىجان تۇرسۇن (تارىخ پەنلىرى دوكتورى)

6 . پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك خەلققە سىڭىپ كېتىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبلەر ۋە

ئامىللار

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر 18 - 19 - 20 - ئەسىردە ئىزچىل تۈردە قەشقەرىيىدىن پەرغانە

ۋادىسىغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار پەرغانە ۋادىسىدىكى ئاساسلىق ئاھالە ئۆزبېكلەر تەركىبىگە

سىڭىپ كەتتى. بۇ خىل سىڭىشىشى ئۇزۇن مەزگىل ئىزچىل داۋاملاشتى. ئەگەر ئۇنداق بولماي،

قەشقەرلىك ئۇيغۇرلار، ئىزچىل ئۆز كىملىكىنى ساقلاپ، تەرەققى قىلغۇن بولسا، ۋە كېيىنكى

ۋاقىتلاردا خۇددى ئۆزبېكلەرگە ئوخشاش ئۇيغۇر مىللىي كىملىكى قوغدىلانغان ۋە راۋاجلاندىرۇلغان

بولسا، ئۇيغۇرلار بۈگۈنكى كۈندە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئاساسلىق ئاھالە ھەم ئېتنىك گۇرۇپپا

بولۇپ قېلىشى تەبىئىي ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ سىڭىپ كېتىشىدىكى سەۋەب ۋە ئامىللارنى

تۆۋەندىكى تۆت ئاساسىي نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن، بىراق مەزكۇر سەۋەب - ئامىللارنى

تېخىمۇ ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، باشقا نۇقتىلارنىمۇ تېپىپ چىقىپ، پەرەزلىرىمىز ۋە تەھلىلىرىمىزنى

ھەم يەكۈنلىرىمىزنى چوڭقۇرلىتىش مۇمكىن.

1) تارىخىي ۋە ئېتنىك مۇناسىۋەت

ھازىر دۇنيادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋاتقان 40 ئەتراپىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى تۈركىي

خەلقلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ۋە ئېتنىك تەرەققىياتى تارىخى جەيانلىرىدا زور ئورتاقلىقلار ۋە

باغلىنىشلار مەۋجۇت. جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇر دىيارى، ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي

سېبىرىيە ۋە باشقا جايلار قەدىمدىن تارتىپلا تۈركىي خەلقلەر ۋە تۈركىي خەلقلەر بىلەن تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرگە ئىگە خەلقلەر ياشىغان زېمىنلاردۇر. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تارىخى ۋە ئېتنىك باغلىنىشى زىچ بولۇپ، ئېنىق بولغان تارىخى مەنبەلەر بويىچە ئالغاندا، 5-9- ئەسىرلەردىلا بۇ تۇپراقلاردا تۈركىي - ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كەڭ تارقىلىپ ئورۇنلاشقان. بولۇپمۇ، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر-تۈركىي قەبىلىلىرى بىلەن پەرغانە ۋادىسى ۋە ئىسسىق كۆل بويىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا زىچ باغلىنىشلار بولغان. قانقىل خانلىقى ، كۆك تۈركلەر دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇيغۇر ئورخۇن قالغانلىقى ھەمدە قاراخانىلار سۇلالىسىغىچە بولغان كۆپ ئەسىرلىك تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا پەرغانە ۋادىسى، ئىسسىق كۆل بويلىرى ۋە تارىم ۋادىلىرى تۈركىي قەبىلىلىرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى بولۇپ، بۇ تۇپراقلار ئىلگىرى كېيىن مەزكۇر خاندانلىقلارنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئىدارە قىلىش مۇساپىلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن ئىدى. بۇ خىل ئۇزۇن مەزگىللىك تارىخى جەريانلاردا تۈركىي قەبىلىلەر ئارىسىدا پەقەت ئىجتىمائىي تۈزۈلمىدىكى، يەنى ئولتۇراقلاشقان شەھەر مەدەنىيىتى بىلەن چارۋىچىلىق - كۆچمەن ئىجتىمائىي ھايات تۈزۈلمىسىدىكى پەرقلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئۇلاردا ئايرىم ئېتنىك كىملىك بولمىغان ئىدى. تۈركىي قەبىلىلەر ئوتتۇرا ياۋرو-ئاسىيانىڭ قەدىمكى ۋە دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرلىرىدە كۆپ ۋاقىت ئورتاق دۆلەتچىلىك رامكىسى ئاستىدا، مەسىلەن ھۇن ئىمپېرىيىسى، كۆك تۈركلەر ۋە شەرقىي ھەم غەربىي تۈرك قالغانلىقى، ئۇيغۇر ئورخۇن قالغانلىقى ۋە قاراخانىلار سۇلالىسى قاتارلىق قۇدرەتلىك خاندانلىقلارنىڭ سىياسىي خەرىتىسى ئىچىدە ياشىدى. بۇ خىل رامكا 11- ئەسىردە ماھمۇت كاشغەرى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ كۈچەيگەن بولۇپ، ماھمۇت كاشغەرىنىڭ ئورتاق سىياسىي ۋە مىللىي كىملىكنىڭ ئىپادىسى بولغان << تۈرك >> نوقتىئىيىنەزەرىنى گەۋدىلەندۈرۈشى شۇنىڭ ئىپادىسى ئىدى. ماھمۇت كاشغەرىنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ئالغاندا قاراخانىلار دەۋرىدە پەرغانە ۋە تارىم ھەم ئىسسىق

كۆل ۋادىسىدىكى شەھەر ۋە چارۋىچىلىق ھاياتتىكى ئاھالىلارنىڭ ھەممىسى تۈرك خەلقى بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا ئېتنىك كىملىكى پەرقى ۋە ئايرىم تۈركىي مىللىي تىللىق پەرقى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ئالغاندا ئەينى ۋاقىتتىكى 20 دىن ئارتۇق ھەر خىل تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى تۈرك خەلقى ۋە ياكى تۈرك مىللىتىدىن ئىبارەتتۇر.

تارىم، يەتتە سۇ ۋە پەرغانە ۋادىسىدا ياشىغان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ كۆپىنچىسى 8-9 - ئەسىرلەردە ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇر مىللىي ۋە سىياسىي كىملىكى رامكىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئىسسىق كۆل ۋە پەرغانە ۋادىلىرىغىچە يېتىپ كەلدى شۇنىڭدەك 9 - ئەسىردە ئۇيغۇر قالغانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىمۇ كىرىپ يەرلەشكەن ئىدى. جۇڭگو مەنبەلىرىدە يەنە 13 - ئەسىردە ئىسسىق كۆل، پەرغانە ھەتتا سەمەرقەنتكە بولغان جايلاردا ياشىغان خەلقلەر ئۇيغۇر، يەنى خەنسۇچە <<خۇيخۇ>> ئاتالغۇسى بىلەن ئاتىلىپ؛ ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. ئىدى.

كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ بۇ زېمىنلارنى ئىدارە قىلىشى ۋە چاغاتاي خانلىقى ھەمدە كېيىن، تۆمۈرلەر دەۋرى ۋە سەئىدىيە خاندانلىقى دەۋرلىرىدىمۇ پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن تارىم ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر دىيارىنىڭ ئېتنىك تەرەققىياتىدا قىسمەن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، بۇ تۇپراقلارغا موڭغۇل تىللىق قەبىلىلەر كۆچۈپ كەلىپ يەرلىشىپ، قەدەم-قەدەم مۇسۇلمانلىشىش ۋە تۈركلىشىش ھەم ئۇيغۇرلىشىش جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرىشى بىلەن رايوننىڭ ئېتنىك تەركىبىگە يېڭى ئېلېمېنتلار قوشۇلغان بولسىمۇ، بىراق ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ئۇيغۇر دىيارى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

تۈركىي خەقلەر ئارىسىدا ئېتنىك زىددىيەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئايرىم ئېتنىك كىملىك چۈشەنچىلىرى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. بولۇپمۇ، ئولتۇراق ھاياتتىكى پەرغانە ئاھالىسى بىلەن تارىم ۋادىسى ئاھالىسى ئوتتۇرىسىدا ئېتنىك كىملىك پەرق مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

بۇ ۋاقتلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن تاكى 17 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېتنىك پەرقلەر تۈركىي قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر ئارىسىدا ئەمەس، بەلكى تۈركىي خەلقلەر بىلەن پارس تىللىق خەلقلەر ۋە موڭغۇل تىللىق موڭغۇل قەبىلىلىرى ھەم جۇڭغارلار ئارىسىدا ئىپادىلەنەتتى. ئۇيغۇر دىيارى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئولتۇراق ھاياتتىكى تۈركىي خەلقلەرى بىر - بىرى بىلەن ياشىغان شەھەر ۋە ماكانلىرى ئارقىلىق پەرقلىنەتتى. تارىم ۋادىسىدىكى شەھەرلەردە ياشىغۇچى ئاھالە بىلەن پەرغانە ۋادىسىدىكى شەھەرلەردە ياشىغۇچى ئاھالە بىر - بىرىنى ئايرىم مىللەت ئەمەس بەلكى ئايرىم شەھەرلەردە ۋە ماكانلاردا ياشىغۇچى سۈپىتىدە چۈشەنگەن ئىدى. مەسىلەن، قەشقەرلىق، ئەنجانلىق، سەمەرقەنتلىك، قوقانلىق ۋە باشقىلار.

ئولتۇراق ھاياتتىكى تۈركىي خەلقلەر بولسا، قەبىلە تۈزۈلمىسى مەۋجۇت تۈركىي خەلقلەرنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە نامى بىلەن ئاتايتتى خالاس! ھازىرقى قازاقلار ۋە قىرغىزلار ئىچىدىمۇ نۇرغۇن قەبىلىلەر ۋە ئۇرۇغلار مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلاردىمۇ ئورتاق قازاق ۋە ياكى قىرغىز مىللىي كىملىك چۈشەنچىسى يوق ئىدى.

ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان بىر - بىرلىرى بىلەن ئايرىم مىللەت سۈپىتىدە ئايرىلماي كەلگەن ھەر خىل تۈركىي خەلقلەر ۋە قەبىلىلەر 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا كەلگەندە ھازىرقى زامان مىللەت كاتېگورىيىسى ۋە نەزەرىيىلىرى بويىچە سۈنئىي يوسۇندا بىر - بىرلىرىدىن ئايرىۋېتىلدى. مەزكۇر

سۈنئىي ئېتنىك چېگرا ئايرىمىسى نەتىجىسىدە تۈركىي خەلقلەر بۈگۈنكى كۈندىكىدەك تەخمىنەن 40 قا يېقىن ئايرىم تۈركىي مىللەتكە ئايرىلدى. ئايرىم مىللىي ۋە ئايرىم مىللىي سىياسىي كىملىك تەرەققىيات يولى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن مەيدانغا كېلىپ، ئۆزۈڭىز راۋاجلىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، بۇ ئەمەلىيەتتە لېنىنىزم ۋە ستالىنىزمنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىدىن ئىبارەتتۇر.

مەيلى، قانداق بولۇشتىن قەتئىي نەزەر بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار بىلەن بۈگۈنكى ئۆزبېكلەرنىڭ ئۇزۇن مۇساپىلىق تارىخى ۋە ئېتنىك باغلىنىشلىق مۇناسىۋەتلىرى 18 - ئەسىردىن ئېتىبارەن پەرغانە ۋادىسىدىغا كۆچۈپ يەرلەشكەن قەشقەرىيلىكلەر، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قەدەمدە يەرلىك خەلقلەرگە، يەنى بۈگۈنكى ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ كېتىشىدىكى مۇھىم ئامىلدۇر ئەگەردە بۇ خەلقلەر ئارىسىدىكى ئۇزۇن مۇساپىلىق تارىخىي ۋە ئېتنىك ئورتاقلىقلارنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى بولمىغان بولسا، مۇنداق سىڭىشىشۇ ئاسانغا چۈشمەيتتى.

(2) تىل، دىن ۋە ئۆرپ - ئادەت قاتارلىق مەدەنىيەت ھادىسىسىدىكى ئورتاقلىق ۋە يېقىنلىق

18 - 19 - ئەسىردە پەرغانە ۋادىسىغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار قەدەم - قەدەم يەرلىك خەلقلەرگە، بولۇپمۇ ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ كېتىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىشىدىكى ئاكتۇئال ئامىللار ئالدى بىلەن بۇ ئىككى خەلقنىڭ ئېتنىك، ئۆرپ - ئادەت، تۇرمۇش ئۇسۇلى، دىن، تىل جەھەتتىن ئىنتايىن يېقىن ۋە زور دەرىجىدە ئوخشاشلىقلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىل جەھەتتىن ئالغاندا،

رۇسىيە تۈركولوگلىرى ئۆزبېك تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر گۇرۇپپىغا، يەنى تۈركىي تىللارنىڭ ئۇيغۇر- قارلۇق گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى، بۇ ئىككى تىلنىڭ قىسمەن فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك تەرەپلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سىنتاكسىس، لۇغەت تەركىبى ھەتتا ئىپادىلەش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت زور دەرىجىدە ئوخشاش ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن ئىدى. ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئارىسىدىكى پەرقلىق تەرەپلەرنىڭ كۈچىيىشى 20- ئەسىرگە مەنسۇپ بولۇپ، 20- ئەسىردە ئۆزبېك مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ جاۋاڭلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۆزبېك تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە رۇسچە ئىبارىلەر ۋە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرى كۆپلەپ كىرىپ ئۆزلەشتى.

ئۇيغۇر تىلىغا بولسا، 20- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدىن خەن تىلىنىڭ تەسىرى مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىللىرىدە مەجبۇرىي يوسۇندا، ئۇنىڭدىن كېيىن زامان ۋەزىيىتىگە لايىق ھالدا سىڭدى

لۇغەت فوندىدىكى بۇ خىل ئوخشىماسلىقلارمۇ ئىككى خەلق تىلىنىڭ پەرقلىق تەرەپلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق، 20- ئەسىرنىڭ بىرىنچى چارىكىدە، يەنى سوۋېت رۇسىيىسى ھاكىمىيىتى تېخى مۇستەھكەملەنمىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئايرىم ئېتىبار نام ئاستىدىكى زامانىۋى تۈركىي تىللار، جۈملىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى دەيدىغان تىلشۇناسلىق ئۇقۇملىرى تېخى شەكىللەنمىگەن ئىدى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە پەرغانە ۋادىسى بىلەن تارىم ۋادىسى، بولۇپمۇ قەشقەر تەۋەسىدىكى ئاھالىلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى ھەم ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسىدە زور ئورتاقلىقلار مەۋجۇت بولۇپ ۋە ئوخشاشلىقلار مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ئىككى تۇپراقتىكى ئاھالىلار

بىر- بىرىگە كەلگەندە تۇرمۇش ئۆرپ- ئادەت ۋە ئىجتىمائىي ھايات تۈزۈلمىسىدە غەيرىلىك ھېس قىلىنغان.

ئەلۋەتتە، بۇ زېمىندا مەنچىڭ ۋە رۇسىيە ھۆكۈمرانلىرى ئايرىم ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىلغاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ ھاياتىدا پەرقلىق ئالامەتلەر پەيدا بولۇشقا ۋە روشەنلىشىشكە باشلىدى قەشقەرىيىنىڭ قول- ھۈنەرۋەنچىلىك، دەھقانچىلىق مەدەنىيىتى پەرغانە ۋادىسىدىكى بۇ خىل مەدەنىيەت بىلەن ئورتاقلىق ۋە ئوخشاشلىقلارغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن كۆچمەن قەشقەرىيىلىكلەر يەرلىك ئاھالىلارنىڭ بۇ خىل ھايات قاتلاملىرىغا تېز ماسلاشتى ھەمدە ئۆزلەشتى.

دىنى جەھەتتە بۇ ئىككى ۋادا ئىلگىرى- كېيىن ئىسلاملاشتى ھەمدە ئوخشاشلا مىڭ يىلدىن ئارتۇق مۇسۇلمانلىق دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى. بۇ يەردىكى تۈركىي قەبىلىلەرمۇ قەدەم- قەدەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش جەريانىلىرىنى باشتىن كەچۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئۇلار ئوخشاشلا ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ بولدى. بۇنداق بىر خىل مەزھەپتە بولۇشۇمۇ ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدە ۋە چۈشەنچىلەر جەھەتتە بىرلىكنى ساقلىشىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 18- 19- ئەسىرلەردە قەشقەرىيىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاق تاغلىقلار گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇلار پەرغانە ۋادىسىدا يەرلىك خەلقلەر بىلەن خۇددى ئۆز ۋەتىنىدىكىگە ئوخشاش ئىككى خىل مەزھەپ زىددىيىتىگە دۇچ كەلمەي ئاق تاغلىق ۋە قارا تاغلىق زىددىيىتىدىن خالى قالدى. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئۇلار يەرلىك قەرىنداش تۈركىي تىللىق ئاھالىلار بىلەن ئوخشاش دىنىي مەزھەپگە مەنسۇپ بولۇش بىلەن ئۇلار ئارىسىدا قىلچە ئايرىمچىلىقى خاھىشلىرى كۆرۈلمىدى بۇ ھالەتتە ئۇلارنىڭ يەرلىك خەلقلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

يەنە بىر نۇقتا شۇكى، پەرغانىلىقلار بىلەن قەشقەرىيىلىك تۈركىي ئاھالىلار يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ چىراي تۇرقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئانتروپولوگىيىلىك تۈزۈلۈشلەردىمۇ ئاساسەن بىردەك بولغانلىقى ئۈچۈن چىراي-قىياپەتتىكى بۇ خىل ئوخشاشلىقلارمۇ ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە ئارىلىشىپ، ئۆزلىشىپ كېتىشىدىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى. چۈنكى، ئانتروپولوگىيىلىك تۈزۈلۈش نۇقتىسىدىن ئالغاندا، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا روشەن پەرقلەر گەۋدىلىك ئەمەستۇر. مەركىزىي ئاسىيادىكى ئىككى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا چىراي-تۇرقى جەھەتتە بىلەن ئەڭ ئوخشاش ئىككى خەلق - ئۆزبېك ۋە ئۇيغۇرلار بولۇپ، بۇ خىل ئوخشاشلىق پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۆزبېكلەر بىلەن قەشقەر تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر ئەلۋەتتە، ھازىرقى زامان ئۆزبېكلىرى ئارىسىدا تاجىك-ئىران تىپىنىڭ تەسىرلىرى ئۇيغۇرلارغا قارىغاندا گەۋدىلىكرەك بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئومۇمىي يۈزلۈك ئەھۋال ئەمەس. بۇنداق ئەھۋال ئۆزبېكىستاننىڭ تاجىكلار كۆپرەك ئورۇنلاشقان رايونلىرى، مەسىلەن سەمەرقەنت ۋە بۇخارا رايونلىرىدا ئالاھىدە روشەن بولسىمۇ، بىراق پەرغانە ۋادىسى، بولۇپمۇ ئەندىجان ۋە مەرغىلان ھەم ئوش ئەتراپلىرىدىكى ئۆزبېكلەر بىلەن تارىم ۋادىسىنىڭ قەشقەر ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرى چىراي تۇرقى جەھەتتىن بىر-بىرىدىن ئالاھىدە گەۋدىلىك پەرقلەرگە ئىگە ئەمەس.

يۇقىرىقىدەك كۆپ خىل ئوخشاشلىق ۋە ئورتاقلىقلار مۇھاجىر قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىدىن كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن يەرلىك ئاھالىلار ئارىسىدا قەدەم-قەدەم سىڭىشىپ، ئۇلار بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ بىر خىل تەبىئىي يۇغۇرۇلۇش ياكى ئىنتىگرېتسىيە ھادىسىسى ئىدى.

شۇنىڭغا ماس ھالدا يەنە بىر نوقتىنى تەكىتلەش زۆرۈركى، 1877 - 1882 - يىللىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن رۇسىيە تەۋەسىگە كۆچكەن تۇڭگانلار يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەت، تىل، مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتلەردىن يەرلىك ئاھالىلاردىن كۆپ پەرقلىق بولغاچقا ئۇلاردا يەرلىك ئاھالىلارغا سېلىشىش ئەھۋالى كۆرۈلمىدى. تۇڭگانلارنىڭ پەرغانە ۋادىسىدىكى ۋە ياكى يەتتە سۇدىكى ئاھالىلارغا خۇددى پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئومۇمىي يۈزلۈك ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ، 19 - ئەسىردە كۆچۈپ كەلگەن تۇڭگانلار ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ سوقۇلۇق، ئالبېكساندروپكا، ئىۋانوفكا قاتارلىق ئەينى ۋاقىتتا كېلىپ ئورۇنلاشقان يېزىلىرىدا 130 نەچچە يىلدىن بۇيان ئىزچىللىقنى ساقلاپ، دەسلەپكى بىر قانچە مىڭ ئادەمدىن كۆپىيىپ بۈگۈنكى كۈنلەردە 60 مىڭغا يەتكەن. تۇڭگانلار مەيلى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى بولسۇن، ۋە ياكى 20 - ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى بولسۇن، بۇ دەۋرلەرنىڭ ھېچقايسىسىدا ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتمىگەن ۋە ياكى باشقا يەرلىك خەلقلەر تەركىبىگە قوشۇلۇش يولىنى تۇتمىغان. 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەتتە سۇدىكى تۇڭگانلارنىڭ باشقا يەرلىك خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدە ئۇيغۇرلار بىلەن بولغىن مۇناسىۋەتلەر بەكرەك زىچ بولغان ئىدى.

19 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا شەنشى - گەنسۇ رايونلىرىدىن ئۇيغۇر ئېلىغا كېلىپ، بۇ جايلار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن بەي ياڭخۇننىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولسۇن، ۋە ياكى 1882 - 1883 - يىللىرىدا ئىلىدىن ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە كۆچكەن تۇڭگان ئاھالىسى بولسۇن ۋە ياكى 20 - ئەسىرنىڭ 50 - 60 - يىللىرىدا ئىلى ۋادىسىدىن كۆچۈپ چىققان تۇڭگانلار بولسۇن بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان، ئېتىنىك، تىل، ئۆرپ - ئادەت، مەدەنىيەت، ئىجتىمائىي تۇرمۇش تۈزۈلمىسى ۋە باشقا بەزى تەرەپلەردىن يەرلىك ئاھالىلاردىن

پەرقلق بولغانلىقى ئۈچۈن يەرلىك خەلقلەرگە سىڭىشىپ كېتىش مەسلىسىگە دۇچ كەلمىدى
ئاسسىمىلياتسىيە ئەھۋالى كۆرۈلدى دېگەندىمۇ، بۇ قىسمەن ئائىلىۋى خاراكتېرلىك بولۇپ
ھېچقاچان ئومۇمىي ئېقىم بولمىغان ئىدى.

شۇڭا مېنىڭ قارىشىمچە، مەزكۇر تەكىتلەنگەن تەرەپلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە سىڭىشىپ
كېتىشىدىكى ھەل قىلغۇچ فاكىتورلار ھېسابلىنىدۇ.

(3) تەبىئىي ۋە سىياسىي جۇغراپىيىلىك مۇھىت ۋە شارائىت

بۇ نۇقتىنى ئىككى خىل جۇغراپىيىلىك مۇھىتقا يەنى، تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىت ۋە مۇھىت
ۋە سىياسىي جۇغراپىيىلىك شارائىتقا ئايرىش كېرەك. بىرىنچىسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى قەشقەرىيە
بىلەن پەرغانە ۋادىسىنى پامىر-ئالائىننىڭ ئېگىز تاغ-داۋانلىرى ئايرىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ، قىش
مەزگىلىدە بۇ رايونلار قېلىن قار بىلەن قاپلىنىپ، دائىم قار بوران چىقىپ، ئىقلىمى قاتتىق سوغۇق
بولدۇ. قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ ھەر قېتىملىق قوزغىلاڭلاردىن كېيىن كۆپلەپ پەرغانىغا كۆچۈپ
چىقىشى ئەينى ۋاقىتلاردا ئاسانغا چۈشمەيتتى. ئېگىز تاغلار، داۋانلار ۋە قار-بورانلارنىڭ
ھۇجۇملىرىدىن ساق-سالامەت ئۆتۈپ، مىڭ بىر جاپادا پەرغانەنىڭ بوستانلىقلىرىغا يەرلىشىپ
قالغان ھەمدە ئۇ يەردە نورمال تۇرمۇش شارائىتىغا ئېرىشكەن ئاھالىلارنىڭ يەنە ئائىلىلىرىنى
ئېلىپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشى قىيىن ئىدى. بۇ خىل تەبىئىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتتە
مۇساپىرلارنىڭ، بولۇپمۇ ئائىلىلىكلەرنىڭ قايتىدىن ئۆز يۇرتلىرىغا كۆچۈپ بېرىشىنى توسقۇنلۇق

قىلىدىغان ئامىللارنىڭ بىرىگە ئايلانغان ئىدى .

قەشقەرلىكلەرنىڭ مۇنچىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ كۆلپىكتىپ قېچىش ھەرىكەتلىرىنىڭ قىش ۋاقتلىرىغا توغرا كەلگەنلىرى بۇ كۆچمەنلەر ئۈچۈن ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز ئازاپ - ئوقۇبەتلەرنى قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن ، 1847 - يىلى ، يەتتە غوجا قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندا يۈزبەرگەن كەڭ كۆلەملىك قېچىش 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كەلگەن بولۇپ ، بۇ قېچىشتا مىڭلىغان ئادەملەر ، بالىلار ، ئاياللار ، بوۋاي - مومايلار پامىرنىڭ ئېگىز قار بورانلىق تاغ - جىلغىلىرىدا قاتتىق سوغۇق ھەم قار شۇبىرىغان ۋە ئاچارچىلىق دەستىدىن قىرلىپ كەتكەن ئىدى . بۇ كۆچۈش مەنچىڭ سۇلالىسى قەشقەرىيىنى ئىشغالىيەت ئاستىغا ئالغاندىن كېيىنكى تارىخىي جەريانلاردىكى كۆچۈش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر قېتىملىق ئەڭ پاجىئەلىك ۋەقە ھېسابلىناتتى. ئەنە شۇ قېتىملىق كۆچۈشتە ساق - سالامەت پامىر - ئالاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ، پەرغانە ۋادىسىغا يېتىپ كېلەلگەن ئادەملەرنىڭ قايتىدىن يەنە مۇنداق قىيىن كۆچۈش سەپىرىگە ئاتلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە پەرغانە ۋادىسى بىلەن قەشقەر ۋادىلىرىنىڭ كىلىماتى ، يەر شارائىتىنىڭ زور دەرىجىدە ئوخشاشلىقى ، ھەتتا پەرغانە ۋادىسىنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ قەشقەرگە قارىغاندا مولراق ، يەرلىرىنىڭ بەكرەك مۇنبەت ھەم سۇ زاپىسىنىڭ كۆپرەك بولۇشتەك ئۆزگىچىلىكلىرىمۇ قەشقەرىيىنىڭ ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۈچۈن خۇشاللىقلارلىق تەرەپلەر ھېسابلىناتتى. مانا بۇلارمۇ كۆچمەن ئاھالىلارنىڭ بۇ يەرلەرگە تېز يەرلىشىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامىللار بولۇپ ، بۇمۇ كۆچمەن قەشقەرىيىلىكلەرنىڭ يەرلىك ئاھالىلار بىلەن بىرلىشىشىغا پايدىلىق رول ئوينىدى

ئىككىنچى ، سىياسىي جۇغراپىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا ، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ ئىككى جۇغراپىيەلىك رايون چار رۇسىيە ۋە چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئايرىپ ئىدارە قىلىنىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا چار رۇسىيە ۋە چىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ ، جۈملىدىن رۇسىيە بىلەن جۇڭگونىڭ ھەربىي - سىياسىي ، ئىقتىسادىي ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت دەۋرى باشلاندى . 1878 - يىلى چار رۇسىيە قوقەنت خانلىقىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىپ ، پۈتۈن پەرغانە ۋادىسىنى تۈركىستان گۇبېرناتورلۇقىنىڭ بىر ئوبلاستىغا ئايلاندۇرۇش بىلەن قەشقەرىيە بىلەن بولغان چېگرىلارغا چار رۇسىيە قوشۇنلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى . نەتىجىدە ، چىڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن چار رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپ ئارىسىدا چېگرىلار دەسلەپكى قەدەمدە بېكىتىلدى . چىڭ ئىمپېرىيىسى تەرەپمۇ ياقۇپ بەگ ھۆكۈمىتىنى يوقىتىپ ، قەشقەرىيىنى قايتا ئىشغالىيەت ئاستىغا ئالغاندىن كېيىن ، چېگرىلارغا بولغان قوغداش ھەم قىمال قىلىشنى كۈچەيتتى .

1881 - يىلى ، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن مەنچىڭ ھۆكۈمىتى سانكتپېتېربۇرگدا << ئىلى >> شەرتنامىسىنى ئىمزا ئالدى ، 10 يىل چار رۇسىيە كونتروللۇقىدا تۇتۇپ تۇرىلغان ئىلى ۋادىسى نۇرغۇن ئىقتىسادىي پايدا مەنپەئەتلىرى بەدىلىگە چىڭ سۇلالىسىغا قايتۇرۇپ بېرىلدى ھەمدە ئىلى تەۋەسىدە چىڭ سۇلالىسى بىلەن چار رۇسىيىنىڭ چېگرىلىرىنى ئايرىپ چىقىلدى . بۇنىڭ بىلەن شىمالدىكى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كەڭ كۆلەمدە رۇسىيە تەۋەسىگە كۆچۈپ كېتىش ھەرىكىتى يۈز بېرىش بىلەن بۇ كۆچمەن ئۇيغۇرلار چار رۇسىيە پۇقرالىرىغا ئايلاندى . بۇ مەزگىلدىكى چار رۇسىيىنىڭ مەركىزىي ئاسىيا سىياسىتى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىل دۆلەتچىلىك يولىغا مېڭىشىغا يول قويماستىن ھەم ئۇنى قوللىماستىن ، ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇيغۇر ئېلىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا قالدۇرۇپ ، پەقەت ئىقتىسادىي مەنپەئەتلەرگە ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئىدى .

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار بۇرۇن قوقەنت خانلىقىغا تەۋە بولغان بولسا، مانا ئەمدى چار رۇسىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئۇنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلاندى. بۇ خىل يېڭى مۇناسىۋەت پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر قەدەم بۇ جايلارغا سېلىپ كېتىشىدىكى خەلقئارا مۇناسىۋەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى تەشكىل قىلدى.

ئىچكى سىياسىي جۇغراپىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، چار رۇسىيىنىڭ ئىگدۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ تىكلىنىشى ھەم 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېتنىك كىملىكلەر ئايرىلىپ، جۇمھۇرىيەتلەر قۇرۇلغاندا، پەرغانە ۋادىسى ئۈچ جۇمھۇرىيەتكە ئايرىپ بېرىلىپ، بىر پۈتۈن كۆچمەن ئۇيغۇرلار يەنە ئۈچ سىياسىي جۇغراپىيىلىك بوشلۇق پارچىلاندى.

ئۇيغۇرلار كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن پەرغانەنىڭ ئۆزبېكىستان قىسىمىنىڭ قەشقەر بىلەن (شىنجاڭ بىلەن بولغان) چېگرا رايونلىرى قىرغىزىستانغا ئايرىپ بېرىلىش بىلەن پەرغانىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەشقەرىيە بىلەن بولغان بىۋاسىتە باغلىنىشىمۇ ئۈزۈپ تاشلىنىپ، بۇۋىقى بىۋاسىتە باغلىنىشلىق مۇناسىۋەت ئاخىرلاشتى.

كۆچمەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ زېمىنگە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلىشىشى تارىخىي جەرياندا باشتا قوقەنت خانلىقى، ئارقىدىن چار رۇسىيە ئىمپېرىيىسى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى، يەنە ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مىللىي جۇمھۇرىيەتلىرىدىن ئىبارەت تۈرلۈك ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولدى پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇنداق تۈرلۈك سىياسىي كۈچلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇشى ھەمدە ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلار ياشىغان جايلارنىڭ ئۈچ سىياسىي جۇغراپىيىگە پارچىلىنىشى ئۇلارنىڭ

پارچىلىنىشى ، بىر يەرگە توپلىشىپ ياشاپ ، شۇ جايدىكى ئاساسلىق ئېتنىك توپلۇققا ئايلىنىش مۇمكىنچىكىنى ئازلاتتى.

ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرى دۇچ كەلگەن مۇنداق تەبىئىي ۋە سىياسىي جۇغراپىيىلىك شارائىت ئۇلارنىڭ يەرلىك خەلقلەرگە ، مۇھىمى دەھقان ، ئولتۇراق ھاياتتىكى ئۆزبېكلەر جەمئىيىتىگە سىڭىشىپ كېتىشىدىكى ئامىلدۇر.

4) ئېتنىك سىياسىي ئىستراتېگىيە .

ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى سىياسىي تۈس ئالغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگەرتىشنى تاللىشى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قوقەنت خانلىقى چار رۇسىيە تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ ، پەرغانىدا چار رۇسىيە ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندە بىرىنچى قېتىم باشلاندى چىڭ سۇلالىسى بىلەن چار رۇسىيىنىڭ بۇ ۋاقىتتا بىر قاتار دىپلوماتىك ئالاقىلاردا بولۇشى پەرغانىدىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ رۇسىيە تەۋەلىكىنى بېكىتىپ ، بۇرۇنقى قەشقەرلىك پەرقىنى تاشلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى . چۈنكى ، چىڭ ئىمپېرىيىسى ياقۇببەگ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ ، پۈتۈن قەشقەرىيىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىدىن كۆپ قېتىم بەي ياڭخۇ ، بەك قۇلبەك قاتارلىقلارنى ۋە باشقا قاچقۇنلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى .

چىڭ ئىمپېرىيىسى تەرەپنىڭ قەشقەردىن قاچقانلارنى رۇسىيە تەرەپتىن تەلەپ قىلىشى پەقەت

پەرغانغا يېڭىدىن قېچىپ كەلگەن ئاھالىلارنىلا ئەمەس ، بەلكى بۇرۇندىلا چىڭ ئىمپېرىيىسىگە قارشى قوزغىلاڭلارغا قاتنىشىپ ، پەرغانغا قېچىپ كېلىپ يەرلىشىپ قالغان قەشقەرلىكلەرنىمۇ ئەندىشىگە سالدى . گەرچە چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى قاچاقلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلار ، جۈملىدىن قەشقەرلىك ئاھالىلارنىڭ يېڭىدىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتقان چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىگە بولغان ئىشەنچسىز تېخى شەكىللەنمىگەن ئىدى .

چۈنكى ، زو زوڭتاڭ قەشقەرىيىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، چار رۇسىيە بىلەن چىڭ ئىمپېرىيىسى ئارىسىدا پامىر رايونىدىكى بىر قىسىم زېمىنلەرنىڭ تەۋەلىك مەسلىسى جىددىي تالاش - تارتىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ ، 1881 - يىلى ، ئىككى تەرەپ ئارىسىدا <<ئىلى شەرتنامىسى>> تۈزۈلۈپ ، چار رۇسىيە ئىلىنى چىڭ ئىمپېرىيىسىگە قايتۇرۇپ بەردى . پامىر رايونىدىكى چېگرا پاسلى ھەققىدىكى تالاش - تارتىشلار نەتىجىسىدە چىڭ ئىمپېرىيىسىمۇ ئۆز مەيدانىدا چىڭ تۇرغانلىقى ئۈچۈن چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىر مەزگىل ياقۇپ بەگنىڭ ئوغلى بەك قۇلبەككە ياردەم بېرىپ ، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قوراللىنىدۇرۇپ ، چىڭ ئىمپېرىيىسىگە قارشى سالماقچى بولدى . ھەتتا قەشقەرىيە ئاھالىلىرى ئارىسىدا ھاكىمخان تۆرە ۋە بەك قۇلبەك قاتارلىقلارنىڭ قايتا قوشۇن تارتىپ كېلىپ مەنچىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىدىغانلىقى خەۋىرى تارقالدى .

بىراق ، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن چىڭ ئىمپېرىيىسى 1884 - يىلى ، يېڭى مەرغان شەھىرىدە << قەشقەر كېلىشىمى >> نى ئىمزالاپ ، تەڭرى تاغلىرىدىكى بەدەل ئارتتىن تاكى پامىردىكى ئۆزبېل ئېغىزىغىچە بولغان جايلاردىكى چېگرىلارنى ئايرىپ چىقتى . رۇسىيە پامىرنىڭ غەربىي

جەنۇبىنى ، چىڭ ئىمپېرىيىسى جەنۇبى قىسىملىرىنى ئىگىلەيدىغان بولدى[103]. لېكىن ، 1891 - يىلىغا كەلگەندە چىڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۇلۇغ بېرتانىيە ئارىسىدا پامىرنىڭ بىر قىسىم چېگرىسى ئېنىق بولمىغان رايونلىرى ئايرىش مەسىلىسىدە سۆھبەت بولغاندىن كېيىن ، چار رۇسىيە پامىرنىڭ شەرقىغىچە ، يەنى ، سېرىق قول رايونىغىچە بولغان بىر قىسىم جايلارغا قوشۇن كىرگۈزگەندىن كېيىن ئىككى دۆلەت چېگرا مەسىلىسى يەنە جىددىيلەشتى چىڭ ئىمپېرىيىسى ئۆز مەيدانىدا چىڭ تۇرۇپ بۇ جايلارنىڭ ئۆز زېمىنى ئىكەنلىكى بىلەن ئۇنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى . مانا مۇشۇ بىر قاتار ۋەقەلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا رۇسىيە تەرەپ بەك قۇلبەك قاتارلىقلارغا ياردەم كۆرسىتىپ ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش سىياسىتى يۈرگۈزگەن ئىدى . ئەمما ، ئۇزۇن ئۆتمەي ، 1892 - ۋە 1893 - يىللىرى ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى سۆھبەتلەردىن كېيىن ، چىڭ ئىمپېرىيىسى قاتتىق مەيداننى بوشاتتى . رۇسىيە بولسا بەك قۇلبەكنىڭ ھەرىكەتلىرىنىمۇ چەكلەپ قويدى .

مانا بۇ بىر قاتار سەۋەبلەرمۇ پەرغانىدىكى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ چىڭ ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدىكى قەشقەرىدىن كۆچۈپ كەلگەن كىملىكىنى يوشۇرۇش خاھىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى ئېھتىماللىققا يېقىن . ئەنە شۇنىڭ سەۋەبىدىن 1897 - يىلىدىكى پەرغانىدىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ سانى بىراقلا ئازلاپ كەتكەن .

قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ چار رۇسىيە دەۋرىدە ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتىش ۋە يوشۇرۇشقا يەنە 1898 - يىلى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلاردىن مەدەلىخان خەلىفە باشلامچىلىقىدا ئەنجان قورغىلىڭى يۈز بەرگەنلىكىمۇ بىر سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن . قوقان خانلىقى بويسۇندۇرۇلۇپ ، 22 يىل ئۆتكەندىن كېيىن پەرغانە ۋادىسىدا چار رۇسىيىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭنىڭ

بېشىدا قەشقەرىيىلىكلەردىن مۇھەممەد ئەلى خەلىفە (ئىشان مەدەلى خەلىفە) تۇرغان ئىدى. بۇ قوزغىلاڭ 1898 - يىلى ، ماي ئەيدا ئەندىجان يېنىدىكى ئەسلى كېلىپ چىقىشى قەشقەرلىك كۆپرەك بولغان مىڭ تۆپە دېگەن جايدا پارتلاپ ، نامەنگان ۋە ئەندىجان قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن ئىدى. بۇ قوزغىلاڭ ئاخىرىدا رۇس ئارمىيىسى تەرىپىدىن باستۇرۇلۇپ ، مەدەلىخان باشلىق 17 ئادەم قولغا چۈشۈپ چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن دارغا ئېسىلغان. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن چار رۇسىيە دائىرىلىرى پەرغانىدىكى قەشقەرلىكلەرگە قاراتقان كونتروللۇق ۋە نازارەتنى كۈچەيتكەن .

پەرغانە ۋادىسىدىكى قەشقەرلىك ئۇيغۇرلار ئىككىنچى قېتىم كەڭ كۆلەمدە ئۆزكىملىكىنى ئۆزگەرتىش ۋە ياكى مەجبۇرىي يوسۇندا باشقا خەلقلەرگە تىزىملىتىش ، ئوتتۇرا ئاسىيادا سوۋېت ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ ، ئېتنىك كىملىكلەر ئايرىلىپ ، مىللىي ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغاندا يۈز بەردى . پۈتۈن تۈركىستاندا 1924 - يىلىدىن كېيىن ئىككى ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت ۋە ئىككى ئاپتونوم جۇمھۇرىيەت ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى . پەرغانە ئۈچ مەمۇرىي جەھەتتىن ئايرىلدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى پانتۈركىزمغا ، ئىسلامىي ئىدىيىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئەنە شۇنداق ئايرىم ئېتنىك كىملىك ، ۋە مىللەت ئېڭىنى تەرەققى قىلدۇرۇش پروگراممىسىنى يولغا قويغان بولۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان يەرلىك ئاھالە سارتلار ، ئۆزبېك نامى ئاستىغا يىغىلىپ ، ئۆزبېك مىللىتى شەكىللەندۈرۈلدى. ئۆزبېكلەر جۇمھۇرىيەتنىڭ ئىگىسى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىندى . بۇنىڭ نەتىجىسىدە زور ساندىكى قەشقەرلىكلەرمۇ ئۆزلىرىنى ئۆزبېك تەرەپىگە قوشتى ، چۈنكى ، ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئۆزبېكلەرنىڭ پەرقى پەقەت قەشقەرلىك ۋە ياكى ئاخۇن دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ ، بۇ ئىككى خەلق پەقەت يەرلىرى بىلەن پەرقلىنەتتى

سوۋېت ھۆكۈمىتى پۈتۈن تۈركىستان تەۋەسىدىكى ئايرىم-ئايرىم ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋاتقان بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى، خارازىم خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋە تۈركىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، بۇلارنى موسكۋانىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا تۇتۇش ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەۋجۇت بولۇۋاتقان ئورتاق تۈرك دۆلىتى قۇرۇش ئىدىيىلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن بۇ زېمىندا بۇ يەرلەردىكى خەلقلەرنى ئايرىم-ئىشلەتەرگە پارچىلاپ ھەم ئۇلارغا ئايرىم-ئىشلىتىش جۇمھۇرىيەت قۇرۇپ بېرىش سىياسىتى قوللىنىپ، مەزكۇر زېمىنلاردا ئالدى بىلەن ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى ۋە تۈركمەنىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى قۇرۇپ چىقتى. ئۆزبېكىستان نەۋەسىدە تاجىكىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى، رۇسىيە سوتسىيالىستىك فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتى تەركىبىدە قازاقىستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ۋە قارا قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. بىراق، ئابدۇللا روزىباقىيېف باشلىق ئۇيغۇرلارنىڭمۇ باشقا خەلقلەرگە ئوخشاش ئاپتونومىيىگە ئېرىشىش ئارزۇسى چەكلىمىگە ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇلارغا مۇنداق سالاھىيەت بېرىلمىدى بۇ ئەھۋال مۇپەرغانە ۋادىسىدىكى كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك كىملىكىنى ئۆزبېككە بېكىتىش تاللىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بىر ئامىلغا ئايلاندى. چۈنكى، قەشقەرلىك ۋە تارانچىلار دەپ ئاتالغان ئىككى گۇرۇپپا ئۇيغۇر رەھبەرلىرى ۋە ۋەكىللىرى تۇنجى قېتىم 1921-يىلى، تاشكەنتكە جەم بولۇپ، قۇرۇلتاي چاقىرىپ، ئۇيغۇر نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھەمدە بۇ ئىككى گۇرۇپپىنىڭ ئورتاق ئېتنىك نامى قىلىپ بېكىتىش بىلەن بىرگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كەلگۈسى سىياسىي تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان سىياسىي پلاتفورما بەلگىلەپ، 3- ئىنتېرناتسىيونالغا ئۆز ۋەكىللىرىنى ئەۋەتكەن ئىدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، 1919-يىلى، رۇسىيە بولشېۋىكىلىرىنىڭ كوممۇنىزىم ئىنقىلابىنى پۈتۈن شەرقكە كېڭەيتىش شۇئارى بويىچە 3- ئىنتېرناتسىيونال ئۇيغۇر ئېلىدە مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى قوزغاشنى قارار قىلغان شۇنىڭدەك يەنە رۇسىيە بولشېۋىكىلار پارتىيىسىنىڭ مەركىزىي كومىتېتى تۈركىستان بىيوروسىنىڭ رەئىسى لاتىش مىللىتىدىن كېلىپ

چىققان ئېرىنىست يان رۇدزۇتاك قەشقەرىيە ۋە جۇنغارىيەدە مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى قوزغاش ھەمدە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا قەشقەرىيە جۇمھۇرىيىتى ۋە شىمالىدا جۇڭغارىيە جۇمھۇرىيىتىدىن ئىبارەت ئىككى جۇمھۇرىيەت قۇرۇش پروگراممىسى تەشەببۇس قىلغان ئىدى [104]. 1921 - يىلى ،

4 - ئىيۇن كۈنى لېنىن رەھبەرلىكىدىكى رۇسىيە بولشېۋىكلار پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى بۇ مەسىلىنى مۇزاكىرە قىلىپ ، مۇنداق ئىككى جۇمھۇرىيەت قۇرۇش پروگراممىسىنى بىكار قىلغان شۇنىڭدەك ئارقىدىنلا ئىنقىلابىي ئۇيغۇر ئىتتىپاقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ، ئۇنى <<قوشچىلار ئىتتىپاقى>>غا قېتىۋەتكەن ھەمدە تۈركىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىدا ئۇيغۇر كوممۇنىستلىرى سېكسىيىسى قۇرۇپ ، ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلغان ئىدى . ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن ، ئابدۇللا روزىباقىيىنى قاتارلىق ئۇيغۇر زىيالىيلەرنىڭ ئۇيغۇر دىيارىدا ياكى زېڭىشنىڭ مىلتارىست ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ ، سوتسىيالىستىك <<ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى>> قۇرۇش ئارزۇسى يوقىل چىقىرىلىپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا سوۋېت رۇسىيىسى تەركىبىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئېلىش ئارزۇلىرى پەيدا بولغان ئىدى . بىراق ، 1924 - يىلى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ بۇ ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشمىدى . ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار سوۋېت ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك خەلقى ئەمەس ، بەلكى كۆچمەن سۈپىتىدە بېكىتىلدى . بۇ سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشۈ ئۇيغۇرلارنىڭ دەسلەپكى چاغلاردا ئۆز كىملىكىنى ئۆزگەرتىشىدىكى ئامىللارغا ئايلاندى

سوۋېت ھۆكۈمىتى يەنە ئۇيغۇرلارغا ئاپتونومىيە ھوقۇقى بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۇلارنى ئۆزبېكلەرگە قوشۇۋېتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ نوپۇس تەركىبىنى ئازىلتىش ئۇسۇلىنىمۇ قوللاندى .

يەنە بىر مۇھىم نۇقتا شۇكى ، دەسلەپكى چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئۇيغۇر مىللىي

كىملىكى ئىدىيىسىمۇ تېخى كۈچلۈك بولمىغان ئىدى. 1921 - يىلىدىكى تاشكەنت قۇرۇلتىيىنىڭ قارارى بويىچە پەرغانە ۋادىسى ۋە يەتتەسۇدىكى پۈتۈن قەشقەرلىكلەر ۋە تارانچىلار بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىگە مەنسۇپ دېگەن ئىدىيە قارارلاشتۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر نامى بۇ ئىككى گۇرۇپپىنىڭ ئورتاق ئېتىنى نامى سۈپىتىدە بېكىتىلگەن ھەم تەرغىپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئىككى گۇرۇپپىنىڭ زىيالىيلىرى ۋە ئاۋاملىرى ئارىسىدا مەزكۇر ئىدىيىنى قوبۇل قىلمايدىغانلارمۇ كۆرۈلدى بىر قىسىم قەشقەرلىكلەر ئۆزلىرىنى تارانچىلاردىن ئايرىم مىللەت، ئۇنىڭ ئەكسىچە يەنە بىر قىسىم تارانچىلار ئۆزلىرىنى قەشقەرلىكلەردىن ئايرىم مىللەت دەپ ھېسابلاپ، مەزكۇر ئىدىيىنى تەرغىپ قىلدى. ئەسلى قەشقەردىن پەرغانە ۋادىسىغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ زىيالىيلىرى قاتلىمىنىڭ بىر قىسىمى ۋەكىللىرى قانداق ھاجىنى يادرو قىلىپ، ئابدۇللا روزباقىيىنى باشچىلىقىدىكى ئىلى ۋادىسىدىن يەتتەسۇغا كۆچۈپ چىققان تارانچى (ئىلى ئۇيغۇرلىرى) ئۇيغۇرلىرىنىڭ زىيالىيلىرى بىلەن تاكى 1930 - يىللارغىچە تارانچى - قەشقەرلىك كۆرۈشنى داۋاملاشتۇردى. قانداق ھاجى باشچىلىقىدىكى قەشقەرلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمۇ، لېكىن <<تارانچىلار ئۇيغۇر ئەمەس، ھەتتا ئۇلار تۈركىي خەلق ئەمەس، ئۇلار موڭغۇل نەسلىدىن كېلىپ چىققان>> (105) دېگەن كۆز قاراشنى قانات يايدۇرۇش بىلەن بىرگە يەنە <<تارانچىلار ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر ھېسابلاپ بارلىق جايلاردىكى ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىغا كىرىۋالدى. ئوقۇشنى تۈگىتىپ خىزمەتلەرگە جايلىشىۋېلىشقا باشلاپتۇ. دېمەك، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئورۇنلىرىنى ھەم ئالىي مەكتەپلەردە، ھەم خىزمەت جايلارىدا شۇلار ئېلىۋاپتۇ، ھەقىقىي ئۇيغۇر چەتتە قالدى>> (106) دېگەن پىكىرلەرنى تارقاتقان. قانداق باشچىلىقىدىكى بۇ بىر قىسىم زىيالىيلار يەنە ئىلى شىۋىسىنى ئاساس قىلغان ئەدەبىي ئىل شەكىللەندۈرۈشكە قارشى چىققان بولۇپ، ئابدۇللا روزباقىيىنى ۋە باشقىلار بۇ خىل ئىدىيىگە قاتتىق قارشى تۇرۇپ، بۇ ئىككى گۇرۇپپىنىڭ بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىككى يەرلىك تارمىقى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما قانداق باشلىق

گۈرۈپپا < قۇتۇلۇش > گېزىتى نەشر قىلىپ، مەزكۇر گېزىتنىڭ تىلىنى قەشقەر شىۋىسىنى ئاساس قىلىپ، ئابدۇللا روزباقىيىنى قاتارلىقلار مەسئۇل بولۇپ چىقارغان ئىلى شىۋىسى ئاساس قىلىنغان << كەمبەغەللەر ئاۋازى >> گېزىتى بىلەن رىقابەتكە چۈشتى. مەزكۇر ئىككى خىل ئىدىيىنى يورۇتىدىغان ھەمدە ئۆز كۆز قاراشلىرىنى دەلىللەيدىغان ماقالىلار بۇ ئىككى گېزىتتە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئېلان قىلىنىپ تۇردى. << كەمبەغەللەر ئاۋازى >> ئابدۇللا روزباقىيىنىڭ ئىدىيىسىنى، << قۇتۇلۇش >> گېزىتى قادىر ھاجىچىلارنىڭ ئىدىيىسىنى ياقلىدى.

ئەينى ۋاقىتتىكى ۋەقەلەرنىڭ شاھىدلىرىدىن بىرى، 1935-1937- يىللىرى موسكۋا تەرىپىدىن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتىلگەن خادىملارنىڭ بىرى مەنسۇر ئەپەندى ئۆز ئەسلىمىسىدە تارانچى-قەشقەرلىك كۈرىشىنى ئەسلىپ << بۇ، 1920- يىللاردا تاشكەنتتە ستۇدېنتلار، ھەتتا ئايرىم-ئاۋام-پۇقرالار ئىچىدە ئەۋجى ئالدى. تالاش-تارتىشلار، تىللاش-ھاقارەتلەشلەر، كوچىلاردا مۇشتلىشىش، كالتەكلىشىشكە ئوخشاش توقۇنۇشلار دەرىجىسىگە يەتتى >> دەپ يازدۇ (107).

قادىر ھاجى يەنە دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، يەنى ئۇيغۇر نامى بېكىتىلگەن چاغلاردا << ئۇيغۇر دېگەن مىللەت يوق، قەشقەرلىك، تارانچى دېگەن ئىككى خىل مىللەت بار. تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى قەشقەرلىك، تارانچىلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى ئىكەنلىكى نامەلۇم >> (108) دەيدىغان ئىدىيىنى تەرغىپ قىلىپ، پەرغانە ۋە يەتتەسۇدىكى ئەسلى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن كۆچۈپ چىققان ئىككى گۈرۈپپىنىڭ، يەنى قەشقەرلىكلەر بىلەن تارانچىلارنىڭ مەزكۇر رايون خاراكتېرلىك ناملىرىنى تاشلاپ بىر ئورتاق ئۇيغۇر نامى ئاستىغا يىغىلىش ۋە بۇ نامنى ئورتاق ئىشلىتىش ئىدىيىلىرىگە قارشى چىققان ئىدى.

ئۇنىڭ ئەكسىچە ئابدۇللا روزىباقىيىنى بولسا بۇنىڭغا قارشى چىقىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ
ئالتىشەھەر ئۇيغۇرلىرى بىلەن ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا سوغۇقچىلىق سالىماق مۇمكىن، ئەمما
ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى ئىككى تۈرلۈك مىللەتكە ئايرىۋەتمەك مۇمكىن ئەمەس>>، >>
ئالتىشەھەرلىك>>، >>قەشقەرلىك>>، >>تارانچى>> دېگەن ئايرىم مىللەتلەر يوق، بەلكى
ئۇيغۇر دېگەن بىرلا مىللەت بار، ھەممىگە ئومۇمى بولغان >>ئۇيغۇر تىلى>> دېگەن بىرلا تىل
بار(109).

ئەمما، 1926 - يىلىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۇنجى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا،
يەتتەسۇدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك كىملىكىنى تارانچى دەپ تىزىمغا
ئالغۇزغان بولۇپ، ئۇيغۇر ئېتنىك كىملىكىنى تاللىغانلار تارانچى نامىنى تاللىغانلاردىن ئاز بولغان
ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۆزبېكىستاندا ئۆزىنى ئۇيغۇر دەپ بېكىتكەنلەر قەشقەرلىك دەپ بېكىتكەندىن
كۆپ بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر نامىنى تاللىغانلارنىڭ مۇتلەق زور قىسمى ئۆزبېكىستانغا
جايلاشقان.

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر نامىنى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكى سۈپىتىدە ئېتىراپ
قىلىش تارانچىلارغا قارىغاندا قەشقەرلىكلەر ئارىسىدا كۈچلۈك بولغان لېكىن، قەشقەرلىك ئايرىم
تارانچى ئايرىم مىللەت دەيدىغان خاھىش ۋە تالاش-تارتىش تاكى 1930 - يىللىرىغىچە
داۋاملاشقان بولۇپ، 1930 - يىلى ئالمۇتىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئىملا يىغىنىدا تارانچى
ۋە قەشقەرلىكلەرنىڭ تىللىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىككى خىل شىۋىسى ئىكەنلىكى ھەققىدە قارار
قوبۇل قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ دەسلەپكى ئىملا قائىدىسى بېكىتىلگەنگە قەدەر تارانچى -

قەشقەرلىك جېدىلى داۋاملىشىۋەرگەن ئىدى. بۇ خىل تالاش-تارتىشلاردا ئاكتىپ ماقالە يازغانلار ئابدۇللا روزىباقيېف، قادىر ھاجى، لاتىپ ئەنسارى، سابىرجان شاكىرجانوف، ئابدۇلھەي مۇھەممەدى، بۇرھان قاسىموف، ئۇچقۇن ۋە باشقىلار ئىدى.

تەھلىل قىلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تېخى ئۇيغۇر دېگەن ئېتنىك نام ئاستىدىكى ئۇيغۇر مىللەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى شەكىللەنمىگەن، ئۇيغۇر نامى ئاستىدىكى ئورتاق ئېتنىك كىملىك ۋە ئېتنىك مىللەتچىلىك ھەمدە ئۇيغۇر مىللىي بىرلىك خاھىشلىرى ئىنتايىن ئاجىز بىر ھالەتتە بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ خىل ئاتالمىش تارانچى-قەشقەرلىك جېدىلى ئۈزۈنغىچە داۋاملاشتى.

قىزىق نۇقتا شۇكى، ئەينى ۋاقىتتا كوممۇنىستىك ئىدىئولوگىيىگە ھەم لېنىن ۋە ستالىننىڭ مىللىي سىياسەتلىرىگە قارشى ھەر قانداق ئىدىئولوگىيە ۋە پىكىرنىڭ مەيدانغا چىقىشىنى خالىمايدىغان سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى بۇ خىل تارانچى-قەشقەرلىك جىددىلىككە تاكى ئون نەچچە يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت يول قويدى. ھەتتا موسكۋا شېڭ شىسەينىڭ ئۆلكە ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەپ، خۇددى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆلگىسى بويىچە ئوخشاش شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك كىملىكىنى ئايرىپ، تارانچىلارنى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىدىن ئايرىپ چىقىپ، ئۇنى تارانچى مىللىتى قىلىپ بېكىتىشكە يول قويدى. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل مىللەت تەركىبىنى ئايرىپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىدە 14 مىللەتنى رەسمىيلەشتۈرۈشۈ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈركچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ سىياسەتلەرنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىدا ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت باش كونسۇلىنى ئاساس قىلغان سوۋېت مەسلىھەتچىلىرى مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى.

سوۋېت رۇسىيىسى تەۋەسىدىكى تارانچى - قەشقەرلىك جېدىلى ، 1930 - يىللارنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئاساسەن سۇسلاشتى ھەمدە 1937 - يىلىدىكى ئالمۇتىدا ئېچىلغان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئىملا يىغىنى ئورتاق لايىھە قارار قىلىندى ھەمدە شۇ يىلىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە ئىككىنچى قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈش جەدۋىلىدە قەشقەرلىك ۋە تارانچى دېگەن ناملار ئۆچۈرۈلۈپ ، پەقەت بىرلا ئۇيغۇر نامى رەسمىيلەشتۈرۈلدى. قىسقىسى سوۋېت ھۆكۈمىتى بۇ ۋاقىتتا تارانچى ۋە قەشقەرلىك دەيدىغان ئىككى مىللەت يوقلۇقى ، پەقەت ئۇيغۇر مىللىتىلا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى قانۇنلاشتۇرغان ئىدى. بىراق ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھامىيلىقى ئاستىدىكى ئۇيغۇر ئېلىدە بولسا تارانچى مىللىتى ئۇيغۇر مىللىتى بىلەن تەڭداش ئورۇنغا قويۇلۇش داۋاملىشىۋەردى. ئون نەچچە يىل ۋاقىت تارانچى - قەشقەرلىك كۈرىشىگە سۈكۈت قىلىپ ، بۇ ئىككى گۇرۇپپىنىڭ بىر - بىرى بىلەن توختاۋسىز كۈرەش قىلىشنى كۆزىتىپ تۇرغان سوۋېت رۇسىيىسى ئاخىرى 1937 - 1938 - يىللىرىدا مەزكۇر ئىككى گۇرۇپپىدىكى زىيالىيلار ۋە ئاكتىپلار ھەتتا بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتى بىرلىكىنى تەشەببۇس قىلغان ئابدۇللا روزىباقيېف ھەمدە قەشقەرلىك ئايرىم مىللەت دەپ ئۆزلىرىنى تارانچىلاردىن ئايرىغىچە ئايرىپ كەلگەن قانداق ھاجىنىمۇ ئوخشاشلا <<خەلق دۈشمىنى>> دېگەن جىنايەت بىلەن ئېتىپ تاشلىدى. ستالىننىڭ رەھىمسىز جازاسىدىن تارانچى ۋە قەشقەرلىكلەرنىڭ ھېچقايسىسى قېچىپ قۇتۇلالمىدى. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تېررىتورىيىسىدە تارانچى - قاشقارلىق كۈرىشى تولۇق ئاخىرلىشىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇيغۇر دېگەن نام ئاخىرقى قېتىم رەسمىيلەشتۈرۈلدى شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئېتنىك كىملىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاساسلىق زەربە بېرىش ئوبېكتىغا ئايلاندى.

دېمەك ، ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ، بولۇپمۇ ئاۋام خەلقى ئارىسىدا مۇنداق ئۇيغۇر مىللىتى كىملىكىنى ئومۇمىي يۈزلۈك ھالدا قوبۇل قىلماسلىقتەك مىللىتى كىملىك تۇيغۇلىرىدىكى ئاجىزلىق خاھىشلىرىمۇ

پەرغانە ۋە باشقا رايونلاردىكى خېلى كۆپ ساندىكى قەشقەرىيە كۆچمەنلىرىنىڭ ئۆز كىملىكىنى ئۆزبېككە ئۆزگەرتىشىدىكى ئىچكى ئامىلغا ئايلانغان ئىدى. بىراق، تارانچىلار ئارىسىدا بولسا ئۆزبېك كىملىكىنى تاللاش ئەھۋالى يوق دېيەرلىك ئىدى.

بىر قىسىم ئۇيغۇر، قازاق، تاجىك ۋە قىرغىز تارىخشۇناسلىرى ئارىسىدا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللىي كىملىك ۋە مىللىي جۇمھۇرىيەت چېگرىلىرى ئايرىلىش جەريانىدا سوۋېت ھۆكۈمىتى مەجبۇرىي يوسۇندا بىر قىسىم قىپچاق، قازاق، تاجىك ۋە ئۇيغۇرلارنى ئۆزبېك دەپ تىزىمغا ئالغانلىقىنى، بۇنداق سۈنئىي يوسۇندا ئۆزبېكلەرنىڭ سانىنى كۆپەيتىش ھەمدە ئۆزبېك مىللىتىنى پەيدا قىلىش ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولغان ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇپ چىققانلىقىنى قەيت قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەنە شۇنداق مەجبۇرىي تىزىملاش نەتىجىسىدە زور ساندىكى باشقا خەلقلەر ئۆزبېك تەركىبىگە كىرىپ كەتكەن. بۇ دەل ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي سىياسىتىگە كېرەك بولۇپ، چۈنكى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىللىق زىيالىيلىرى ئارىسىدا ئورتاق تۈرك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئىدىيىلىرى مەۋجۇت ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە بۇخارا خەلق جۇمھۇرىيىتى، خارازم خەلق جۇمھۇرىيىتى نامىدىكى دۆلەتچىلىكلەر مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ھاكىمىيەتلەر تاشكەنتنى مەركەز قىلغان كوممۇنىستلارنىڭ تۈركىستان ئاپتونوم، جۇمھۇرىيىتىگە بويسۇنمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 1917 - يىلى مۇستاپا چوقاي قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئورتاق تۈرك ئىدىيىسىدىكى قوقەنت ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، تاشكەنتكە بويسۇنمايدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ بىر قاتار ئەھۋاللار سوۋېت رۇسىيىسى ئۈچۈن جىددىي خەۋپلەرنى تۇغدۇرغان ئىدى.

موسكۋا مانا مۇشۇ بىر قاتار ئەھۋاللار ئاساسىدا مەزكۇر ھاكىمىيەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ،

ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئايرىم مىللىي جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەركىبىگە قوشۇش قارارىغا كەلگەن ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالدى بىلەن ئەڭ چوڭ تۈركىي خەلق ئۆزبېكلەرنى يارىتىپ، ئۆزبېك مىللىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى ۋە خارەزم خەلق جۇمھۇرىيىتى زېمىنىدا تۈركمەن مىللىتىنى يارىتىپ، ئۇلارنىڭ تۈركمەنستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش ئارقىلىق بۇ ئىككى جۇمھۇرىيەتنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇش ئىمزاىسىنى قويدۇردى.

موسكۋا بۇ ئىدىيىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تېخى ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ئاتىمىغان ھەمدە ئۆزبېكلەردىن پەرقلىنىپ چۈشەنگەن سارتلار، قەشقەرلىكلەر، قىپچاقلار ۋە بىر قىسىم تاجىكلار ھەم باشقا قەبىلىلەرنى ئۆزبېك مىللىي كىملىكىگە قوشۇۋەتتى. بۇ ھەتتا مەجبۇرىي تۈس ئالغان ئىدى. بۇ مەسىلىدە ھازىرقى زامان تاجىك، قىرغىز ۋە قازاق مۇتەخەسسسلرى ئارىسىدا شۇنداق قاراش مەۋجۇت.

شۇنداق بولغاندا، پەرغانە ۋادىسىدىكى، بولۇپمۇ ئەنجان ئەتراپىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆزبېك مىللىي كىملىكىگە قوشۇۋېتىلگەن بولۇپ، بۇنى پەقەت ھۆكۈمەتنىڭ تاللاش ۋە بېكىتىش ھوقۇقى بار ئىدى

1924 - يىلى، ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، پەرغانىنىڭ بىر قىسمى، يەنى

ئوش ۋە جالال ئاباد ۋىلايەتلىرى قىرغىزىستانغا قوشۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، بۇ رايونلاردىكى

ئۇيغۇرلار (قەشقەرلىكلەر) نىڭ زور بىر قىسمى قىرغىزىستانغا بۆلۈپ بېرىلگەن. مەسىلەن،

1925 - يىلى <<كەمبەغەللەر ئاۋازى>> گېزىتى ئوشنىڭ يېنىدىكى قەشقەر قىشلاقتا 2000 ئۇيغۇر

بارلىقىنى يازغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆز تىللىرىنى ئۈنۈپ كەتكەنلىكى بايان قىلىنغان، ھەتتا بىر قىسىم جايلار قىرغىزىستانغا ئايرىلغاندا ئېلىپ بېرىلغان ھۆكۈمەت مۇنازىرىسىدە، بۇ يەرلەردىكى 120 مىڭ ئۆزبېك دەپ ئاتالغان ئادەملەرنىڭ يېرىمىنىڭ ئەمەلىيەتتە قەشقەرلىكلەر ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان ئىدى. ئوش ۋە جالال ئاباد، ئۆزگەند قاتارلىق جايلاردىكى قەشقەرلىكلەر ئەنە شۇنداق پارچىلىنىش جەريانىدا ئۆزبېك كىملىكىگە ئۆزگەرتىلىپ، تىزىمغا ئېلىنغان بولۇپ، بۇ سوۋېت سىياسىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان چېگرىسىنىڭ قىرغىزىستان تەۋەسىدىمۇ زور ساندا ئۆزبېكلەرنى پەيدا قىلىش ھەمدە ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە يەنە ئوخشاشلا مەلۇم ساندا قىرغىزلارنى پەيدا قىلىش ئارقىلىق، بۇ ئىككى مىللەت ۋە ئىككى جۇمھۇرىيەت ئارىسىدا تەڭپۇڭلۇق پەيدا قىلىش تاكتىكىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. 2009 - يىلىدىكى قىرغىزىستان دۆلەت ئىستاتىستىكىسى بويىچە ئالغاندا ئوش ۋىلايىتىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ سانى 308 مىڭ، ئوش شەھىرىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ سانى 112 مىڭ، جالال ئاباد ۋىلايىتىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ سانى 257 مىڭ، جالال ئاباد شەھىرىدىكى نوپۇسى 38 مىڭ بولۇپ، مەزكۇر ئىككى ئوبلاستتا قىرغىزلار ئۆزبېكلەردىن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆپ ھېسابلىنىدۇ لېكىن، يەرلىك ئۆزبېكلەر بولسا، قىرغىزىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سانىنى قەستەن ئاز كۆرسىتىشكە تىرىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرىشىدۇ. مۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، بۇ جايلاردا يەرلىك ئۆزبېكلەر ئارىسىدا ئاپتونومىيە تەلەپ قىلىش ھەرىكەتلىرى مەۋجۇت ئىدى. مەزكۇر ئۆزبېك نوپۇسى نۆۋەتتە قىرغىزىستاننىڭ جەنۇبىي رايونلىرى ئۈچۈن چوڭ بىر مەسىلە بولۇپ، موسكۋا بۇ مەسىلىنى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا كۆرۈپ بولغان ئىدى. موسكۋانىڭ بۇ تاكتىكىنىڭ نەتىجىسى 1990 - يىلى ۋە 2010 - يىلىدىكى ئوش ۋە جالال ئاباد ۋەقەلىرىدە نامايەن بولدى. بۈگۈنكى كۈنلەردە پۈتۈن پەرغانە ۋادىسىدا 12 مىليوندىن ئارتۇق ئادەم ياشىماقتا. پەقەت ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان ۋىلايىتىدە 2 مىليون 67 مىڭ ئادەم، پەرغانە ۋىلايىتىدە 3 مىليون 229 مىڭ ئادەم ياشايدۇ.

پەرغانە ۋىلايىتىگە قوقەنت، مەرغىلان قاتارلىق شەھەرلەر تەۋە بولۇپ، مەرغىلانى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا 200 مىڭ ئادەم ياشايدۇ.

ئەگەردە چوقان ۋەلىخانوفنىڭ مەلۇماتىدا كۆرسىتىلگەن 19 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىكى ئەنجان، قاراسۇ، شەھرىخان ۋە باشقا جايلاردىكى 300 مىڭ قەشقەرلىك ھەمدە باشقا رايونلاردىكى قەشقەرلىكلەر ئىزچىل ئۆز كىملىكىنى ساقلاپ كۆپەيدى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىگە ئايلاندى دەپ قارالسا، ئۇ چاغدا، مەزكۇر 300 مىڭ نوپۇس 150 يىل جەرياندا كەم دېگەندە 7 - 8 ھەسسە كۆپىيىشى كېرەك ئىدى. شۇنداق بولغاندا، شۇنداق ھېسابلىغاندا پەرغانە ۋادىسىدا، بولۇپمۇ ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان ۋىلايىتى بىلەن قىرغىزىستاننىڭ ئوش ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۆزلىرىنى ئۆزبېك دەپ ئاتاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى ئەشۇ قەشقەرلىكلەر، يەنى ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلغان بولىدۇ شۇ ۋەجدىن بولسا كېرەك، قازاق مۇتەخەسسسى ئەرمەك نارىمباينىڭ قارىشىچە، ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان ۋىلايىتىدىكى بىر يېرىم مىليون پاسپورتىدا ئۆزبېك دەپ يېزىلغان نوپۇسنىڭ 65% - 80% ئى ئەمەلىيەتتە ئېتنىك ئۇيغۇرلاردۇر (110).

ئەمما، ھازىرغىچە ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە زادى قانچىلىك ئۇيغۇر بارلىقى ئېنىق ئەمەس مەسىلە، مەيلى 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى 300 مىڭ ۋە ياكى ئۇنىڭدىن ئاز رەقەمدىكى قەشقەرلىكلەر ئاھالىسى بۈگۈنكى كۈندە كۆپىيىپ بىر قانچە مىليوندىن ئاشتى دېگەندە دېيىلسەمۇ، لېكىن ئۇلار بەربىر ئاللىقاچان ئۆز مىللىي كىملىكىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزبېك مىللىي كىملىكىنى قوبۇل قىلىپ بولغان.

ئۆزبېكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى ، پروفېسسور ئەخەت خوجايوف ئەپەندى بۇنىڭدىن 10 يىللار ئىلگىرى مۇئەللىپكە ئۆزبېكستاندا تەخمىنەن 500 مىڭ ئۇيغۇر بار دېگەن بولسا ، شۇ ۋاقىتتىكى ئۆزبېكستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ مەسئۇلى ، ئۆزبېكستاندا 250 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقىنى بىلدۈرگەن ئىدى . ئەمما ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ سانلىق ئۇچۇرلىرىنى تەخمىنەن ھېساباتلارغا تايىنىپ ئېيتقانلىقىدا شەك يوق . ئۆزبېكستان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى بولسا ، 2009 - يىلى ، پۈتۈن ئۆزبېكستاندا 60 مىڭ ئۇيغۇر بارلىقىنى قەيت قىلدى . بەلكى مەزكۇر 60 مىڭ دېگەن سان ھازىر يەنە ئازراق كۆپەيگەن بولۇشى مۇمكىن . بەلكى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى ، مەزكۇر 60 مىڭ دېگەن رەقەمنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆزبېكستان تېررىتورىيىسىگە 20 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك .

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېك كىملىكىگە سىڭىپ كېتىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب شۇكى ، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاپتونومىيە ھەرىكىتى مەۋجۇت بولۇپ ، سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا مۇنداق سالاھىيەتنى بەرمىدى ھەمدە بۇنى بەرمەسلىك ئۈچۈن ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئىگە بولغان پەرغانە ۋادىسىدىكى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بۇ قەشقەرلىك ئۇيغۇرلارنى ئۆزبېكلەرگە قوشۇۋېتىشقا ھەمدە دەسلەپتە رۇسىيە فېدېراتىپ جۇمھۇرىيىتىگە تەۋە بولغان قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە كېيىنكى قىرغىز جۇمھۇرىيىتىگە تەقسىم قىلىۋېتىشى توغرا كېلەتتى . قىرغىزلار 1936 - يىلى ، ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەت سالاھىيىتىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئۆزبېكستان بىلەن نەڭ دەرىجىگە ئىگە قىلىنىپ ، ئۇلارنىڭ مىللىي كىملىك ئىدىيىسىمۇ كۈچەيتىلگەن ئىدى .

ئۇيغۇرلارنىڭ پەرغانە ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستاندا ئۈچىنچى قېتىملىق سىڭىشىش دولقۇنى 1937 - يىلىدىن كېيىن يۈز بەردى. 1937 - يىلىدىكى ستالىننىڭ چوڭ تازىلاش ھەرىكىتى ۋە كىملىك كىنىشكىسى تۇرغۇزۇش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندا ، ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇر مەكتەپلىرى ، تىياتىرلىرى ھەتتا كولخوزلىرى بىراقلا تاقالدى كولخوزلار ناملىرىنى ئۆزگەرتتى. نۇرغۇن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ياپون ئىشپىيونى ، پان تۈركىست دېگەندەك جىنايەتلەر بىلەن قولغا ئېلىندى. ئەنە شۇ قېتىملىق كەڭ رېپىرتسىيىدە نۇرغۇن ئۇيغۇرلار كىملىك تۇرغۇزۇش سىياسىتىگە ماسلىشىپ ئۆز مىللىي كىملىكىنى ئۆزبېككە ئۆزگەرتتى مانا شۇنىڭدىن كېيىن ، قىرغىزىستاننىڭ جەنۇبىدىكى ۋە ئۆزبېكىستاندىكى ئۇيغۇرلار بىراقلا تولۇق ئۆزبېكلىشىش دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى. بۇ پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە ئىنتىگرېتسىيە بولۇشىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتتى.

1937 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزبېكىستان ، جۈملىدىن تاشكەنت ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە ماراپ مەركىزى بولغان بولسا ، 1937 - يىلىدىن كېيىن بۇ مەركەز بارا قازاقىستانغا يۆتكىلىپ ، ئاخىرىدا ئالمۇتا سوۋېت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇرۇلدى.

تاشكەنت 1944 - 1950 - يىللىرىغىچە يەنە بىر قېتىم موسكۋانىڭ پىلانى بويىچە ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندۇرۇلۇپ ، بىر قىسىم زىيالىيلار بۇ يەرگە توپلىنىپ ، مەخسۇس ئۇيغۇر ئېلىدىكى مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىغا ئىدىيەۋى ياردەم بېرىشنى مەقسەت قىلغان << شەرق ھەقىقىتى >> جۈرنىلى ۋە كېيىنچە << شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى >> نىڭ خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇ نەشرىيات ئورگانلىرى 1949 - يىلىدىن كېيىن نۇرغۇن كىتابلارنى نەشر قىلىپ ، ئۇيغۇر ئېلىغا ئەۋەتكەن ھەمدە ئارىلىقتا بىر مەزگىل پاسسىپلاشقاندىن بولسىمۇ ، بىراق 1960 - يىللىرى سوۋېت

ئىتتىپاقى بىلەن جۇڭگو مۇناسىۋەتلىرى يىرىكلەشكەندىن كېيىن ، موسكۋانىڭ ئىستراتېگىيىلىك پىلانلىرىنىڭ تەركىبى قىسمى سۈپىتىدە تاشكەنت قايتىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر مەركىزىگە ئايلاندۇرۇلدى . بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلىدا رادىئو ئاڭلىتىش يولغا قويۇلدى . ئۇيغۇر ناخشا ئۇسۇل ئانسامبىلى قۇرۇلۇپ ، تاكى سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلغىچە ئۆز پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى . تاشكەنتكە خېلى زور ساندىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ، سەنئەتكارلىرى ، ئەدەبىيلىرى توپلاندى . ئەمما ، سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن ، تاشكەنت قايتىدىن ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىكى رولىنى ۋە ئورنىنى يوقاتتى .

خۇلاسە .

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ ئىككى ئەسىرلىك مۇساپىنى باشتىن كەچۈرۈپ ، بۈگۈنكى كۈنلەردە ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمى ئۆزىنى ھەتتا ئۇيغۇر دەپ ئاتىسىمۇ بىراق ئۆز تىلىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇنتۇپ ، ئۆزبېك تىلىنى ئۆز تىلى قىلىپ بېكىتىش ھەمدە داۋاملىق تۈردە سىڭىشىش دەۋرىنى باشتىن كەچۈرمەكتە .

خۇلاسلىغاندا ، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى كۈندە يوقۇلۇپ لەتكەن دىئاسپورىغا ئايلىنىشىدىكى ئاساسلىق ئامىللار يەنىلا ئالدى بىلەن مەدەنىيىتى ، ئېتنىك كېلىپ چىقىش ۋە ئېتنىك تارىخى ئوخشاش بولغان ، تىلى ۋە ئورپ - ئادەتلىرى ئىنتايىن يېقىن بولۇشىدۇر . ئەگەردە بۇ خىل شارائىت بولمىغان بولسا ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە مۇنچە ئاسان سىڭىپ كېتىشى بولمىغان بولار ئىدى . ھەر قانداق ئاسسىمىلياتسىيە ۋە ياكى يۇغۇرۇلۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن

تەبىئىي مۇناسىۋەتلەر كېرەك بولۇپ ، بىر-بىرىدىن تامامەن پەرقلىق خەلقلەرنىڭ بىر-بىرىگە يۇغۇرۇلۇشى ئىنتايىن قىيىن.

پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ ، ھازىرقى زامان ئۆزبېك خەلقىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىشى ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا ، تەبىئىي ئاسسىمىلياتسىيە ۋە ياكى تەبىئىي يۇغۇرۇلۇشتىن ئىبارەتتۇر. بۇنداق ئەھۋال ئەينى شەكىلدە قەشقەر ، يەركەنت ، قاغىلىق ، غۇلجا ۋە باشقا شىنجاڭ (ئۇيغۇر ئېلى) شەھەرلىرىدىمۇ كۆرۈلگەن بولۇپ ، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەرغانە ۋادىسىدىن ئۇيغۇر دىيارىغا كەلگەن ئۆزبېكلەر ئۆزلىكىدىن يەرلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ كەتتى. پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قىسمى ، ئۇيغۇر ئېلىدىكى ئۆزبېكلەرنىڭ قىسمى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولدى.

يەنە بىر نۇقتىدىن ئالغاندا ، پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەسلىدىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ) ئۆزبېكلەرگە سىڭىپ كېتىشى ، قەرىنداش تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆزارا يۇغۇرۇلۇشى ۋە ئورتاق ئېتنىك گەۋدىگە ئايلىنىشىنىڭ بىر ئۆلگىسى ۋە مودېلى بولۇپ ، بۇ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىكى مۇنداق سىڭىشىش ، يۇغۇرۇلۇش ۋە بىرلىشىش ئالدى بىلەن ئۇلار ئىچىدىكى تىل ، ئۆرپ-ئادەتلىرى ئەڭ يېقىن بولغانلىرى تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى ، تىل ۋە تۇرمۇش شەكلى جەھەتتىن يېقىنلار ئالدى بىلەن بىرلىشىش يولىنى تۇتىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ، جۈملىدىن فەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر دىئاسپوراسىنىڭ شەكىللىنىش شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئاقىۋەتتە ، بولۇپمۇ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگىچە بولغان ئارىلىقتا

ھەم ئۇنىڭدىن كېيىن قەدەم - قەدەم پەرغانە ۋادىسىدىكى ئاھالىلار تەركىبىگە سىڭىپ كېتىشى جەريانى مۇرەككەپ ئىچكى - تاشقى سىياسىي، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادى تەرەققىيات ھەمدە جۇغراپىيەۋى سىياسىي ئىستراتېگىيەلىك توقۇنۇشلار بىلەن باغلىنىش مۇساپىلىرىنى بېسىپ ئۆتتى نۆۋەتتە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قالدۇق ئۇيغۇر دىئاسپورىنىنىڭ كەلگۈسى مەۋجۇتلۇقى ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى كۈچلۈك خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتقان ئۆزلىرىنىڭ تارىخى ئانا ۋەتىنىدىكى قېرىنداشلىرىنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكمۇ؟، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ئۆزلىرىنىڭ مەزكۇر يادرولۇق گەۋدىسىدىن ئايرىم ھالدا تولۇق ساقلاپ قالالامدۇ ۋە ياكى قازاقىستان، قىرغىزىستاندىكى ئۇيغۇر گۇرۇپپىلىرىمۇ خۇددى پەرغانە گۇرۇپپىسىغا ئوخشاش قەدەم - قەدەم يەرلىك خەلقلەرگە سىڭىپ كېتىش تەقدىرىگە دۇچ كېلەمدۇ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر جەمىيەتشۇناسلىق، سىياسەتشۇناسلىق، ئانتروپولوگىيەلىك ۋە باشقا نۇقتىلاردىن ئانالىز قىلىنىشى كېرەك.

ئىزاھاتلار ۋە پايدىلانغان ئەسەرلەر

статистике. Численность Агентство Республики Казахстан по . [1])
января населения Республики Казахстан по отдельным этносам на 1
.2012 года

Республики. Национальный статистический комитет Кыргызской. [2]

(Национальный состав населения (оценка 1 января 2012 года

Этнический атлас Узбекистана. . Институт “Открытое Общество” - . [3]

Узбекистан, 2002. Стр.217 - Фонд содействия

СЕМИРЕЧЬЯ В К СТОЛЕТИЮ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ УЙГУРОВ ИЗ . [4]

ТУРКМЕНИСТАН

http://hamrajan.narod.ru/Bayram_Ali.html . гг1990 - 1890

Millward. Beyond The Pass. Economy, Ethnicity , and . James A . [5]

P. 245 - 249 . 1864 - 1759 , Empire in Qing Central Asia

. seyfidin Ezizi. Omur dastani (6)

Аблажей Н.Н. Репатрианты из КНР в районах освоения целинных и . [7]

Гуманитарные науки в Сибири. 2008. // . (1962 - 1954) залежных земель

. № 2. С. 105 - 106

Sulian qiaomin wentide lishi kaocha(1945 - 1965) // Xinjiang . Li Danxui. [8]

houqi Zhongsu Guanyui We Changhui Chen Xianlin. Lun Erzhan .(9)

\.45 _ 44 .Xiyu Yanjiu. 2000. № 4. С // jiaoshe Xinjiang suqiaode

. Qirghizistan ,geziti Tokon Yusubakun Yusubakunov. Delo number .(10)

баспасы. Румянцев , П . П . Уезды Жетысу. - Алматы:Жалын . [11]

.St.223 .Таранчи .Румянцев , П . П .Уезды Жетысу. - 2000. - st.222

Shu eser.223 _ 225 _ betler Румянцев , П . П . [12]

.Gaozong, zhuan 761 6 _ 7 ye Qianlong 31nian 5 yue . [13]

.eser shu. [14]

Xinjiang .Xinjiang Jianshi (Shinjangning qisqiche tarixi). 1 _ tom . [15]

.Renmin Chubanshe. Urumchi. 312 _ bet

Jiaotu yu Qingdaide Guanxi. (Musulmanlarning Liu Fengwu. Hui . [16]

munasiwiti)_/ Xing Yaxiya. 1936. 12 toplan , Ching dewri bilen bolghan

WenZhai. Gansu Sheng 1 - san. - Xibei Minzu Zongjiao Shiliao

.Tushuguan.1985. 2 - tom .800 - bet

a.Millward. Beyond The Pass. P.124 James . [17]

.bet - 332 .Seng Menwu . [18]

Ningxia .Saibei Ma .zhong zhuan .Qing Shilu Musilin Ziliao Ji lu .(19

bet - 236. ZHUAN 115. 33 - 35 .Renmin Chubanshe.1988.248. - bet

Ningxia .Saibei Ma .zhong zhuan .Qing Shilu Musilin Ziliao Ji lu .20

.Renmin Chubanshe.1988.248. - bet

.ye 14 - 13 .ching shilu. zhuan 118

[21] موللا مۇسا سايرامى . تارىخى ئەمىنىيە . نەشرگە تەييارلىغۇچى . مۇھەممەد زۇنۇن . شىنجاڭ

خەلق نەشرىياتى . ئۈرۈمچى .

[22] . موللا مۇسا سايرامى ، تارىخى ئەمىنىيە ، شۇ ئەسەر .

[23] . تارىخى كاشغەر . 296 - بەت . مۇھەممەد ئاتىف . ئىستانبۇل . 1355 ھىجرە . مىلادىيە

.Choqan Walikhanov. 165 _ bet . [24]

.bet_ 165 . Choqan Welikhanov. [25]

А . Ходжаев . “ Цинская империя , Джунгария и Восточный . [26]

. Москва .Туркестан ”. 1979. издательство наука

.Wei Wuer Shilue. Shanghai. 1952. 49 _ bet .Yingde Guo. [27] >

Uyghur Studies in Kazakhstan: Tradition and Innovation. .A.Kamalov. [28]

.Almaty. Nash Mir. 96 _ bet .2006

Huifei fanlue .Beijing 1896. Qing Ding Pingding Shan Gan Xinjiang . [29]

.309 ji. L.14

Xinjiang Ji. _ Huiminji. 4 _ tom. 376 _380 _ bet. Wei Guantao. Kandin . [30]

.tom. 1968.Taibei. 162 _ bet_ 1 ,Liu Jintang. Liu Xianqin Gong Zuogao

betler _ 49 _ 46 .Tarixiy Bedekhshan . [31]

Записки .О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре [. [32]

.Мирзы – Шемса Бухари, изданные В.В. Григорьевым. Казань, 1861. С

.36

.Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара. С. 156; Григорьев В.В . [33]

.Комментарии // О некоторых событиях в Бухаре, Хоканде и Кашгаре. С

106

.1936 .Liu Fengwu. Hui Jiaotu yu Qing Daide Guanxi. Xing Yaxiya . [34]

zhuan. 1 qi. Xibei Minzu Zongjiao Shiliao Wen zhai. GansuSheng 12

.Tushuguan. Lanzhou. 1985. 303 _ bet

с.106 . Валиханов Ч.Ч . [35]

Куропаткин А.Н. Историко – географический очерк страны, ее [36]

военные силы, промышленность и торговля. СПб., 1879. С. 121

Menwu, ZhongGu Jingying ShiYu Shi. 1937. 1986 _yili qayta Seng . [37]

. bet _ 346 . neshiri

Историко – географический .kropatkin .qeshqeriye. Куропаткин А.Н. [38]
торговля. СПб., очерк страны, ее военные силы, промышленность и
1879. С. 121

Историко – географический .Korpatkin, qeshqeriye. Куропаткин А.Н [39]
торговля. СПб., очерк страны, ее военные силы, промышленность и
1879. С. 121

.eser Tarixiy Kashgher. Shu . [40]

,V.Nalivkin. Kratkaya istoria Kokandskogo Khanstvo. Kazan. [41]

Tipigrafia Imperatorskogo universiteta.1886. s.185

eser.304 _ bet Liu Fengwu. Shu. [42]

shinjang xelq .Liu Zishaw. Uyghur Tarixi. 36 _ 70 _ betler, 2003. [43]

,neshiriyati

Seng Menwu. 338 _ bet. [44]

Menmu. Zhong Guo Jing Ying ShiYu Shi. 1937. 1986 _ yili, Seng. [45]

С. .Наливкин В. Указ. соч. С. 185; Куропаткин А.Н. Указ. соч . [46]

.125 _ 126

Он. .1 .Центр. гос. архив Республики Узбекистан (ЦГА РУ). Ф . [47]

..11. Д. 205. Л. 16

Ферганской Долины. Рапорт Начальника ошского Уезда . [48]

merkiziy tarixi No2958 ,1877.23 _ dekabir. SGIA UZ. (Özbékistan döletlik

Населения arxipi). fond.276.delo1, 1 _ d.57 _ 60.. Камалов.А.К . Миграция

После Падения Кашгарского Эмирата в Кашгарии в Ферганскую Долину

Конце 19 век. Uyghur Studies in Kazakhstan: Tradition and Innovation.

_ Nash Mir. 92 ,Almaty

.А.Камалов. Shu eser. 93 _ bet. [49]

Pingding Shan Gan Xinjiang Huifei fanlue .Beijing 1896. Qing Ding . [50]

.L.14 .309 ji

- .Конопко С.Р. Туркестанский край. -Ташкент. 1912. -2 _ е изд . [51]

Абытов Байболот Капарович .Город Ош в начале XX века (по[52]

[.http://www.eurasica.ru/articles](http://www.eurasica.ru/articles) .(материалам русскоязычных источников

Return to China's Northern Frontier." The " .Owen Lattimore . [53]

.Jun. , 1973), p. 237) Geographical Journal, Vol. 139, No. 2

Svedenia o Zerafshanskom Sobelev L.N. Geograficheskie I Sticheskie. [54]

okruga)// Zap. IPGO Okruga (S Prilozheniem Spiska Nasiyolennikh mest

.prim,1 po otdeleniyu statistika .SPb, 1874, t.4, c.299

К) Bronnikova O.M. Sarty v etnicheskoy istorii Sredney Azii . [55]

Postoanovke problem)// Etnosy o Etnicheskie prosessy.Moskwa. Vostochnaya

Literatura. 1993 , s.153

Российской Империи 1897 г. Первая Всеобщая перепись населения . [56]

областям Распределение населения по родному языку, губерниям и

(. ([http:// demoscope.ru/weekly](http://demoscope.ru/weekly)

(demoscope.ru/weekly //:shu uchur. ([http.](http://) [57]

[58] چوقان ۋالخانوف تاللانما ئەسەرلىرى. 1986. ئالمۇتا. 190 - بەت.

[59] . [59] . ۋالخانوف. شۇ ئەسەر. 190 - بەت. غوجاخمەت سادۋاقاسوف. چوقان ۋالخانوف ئۇيغۇرلار ھەققىدە. غوجاخمەت سادۋاقاسوف تاللانما ئەسەرلىرى. ئالمۇتا. "ئالەم" نەشرىياتى. 2000 . 55 - بەت.

[60] . Walixanof . shu eser . bet_ 164

[61] . С . 61 . Обзорение Кокандского ханства . 196 .

[62] . Народные движения в . Бабабеков Х.И. Бабабеков Х.И. Ханстве и их социально - экономические и политические Кокандском .Ташкент, 1990. С.7 .(.предпосылки (XVIII - XIX вв

(63) Современное // Губаева С.С. Уйгуры и дунгане Ферганской долины .1992 ,. развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. Ч. 2. М S.121

[64] . Alem . Алматы ,Izbrannie trudy Gojaxmeta sadvakasova. 2000 . 55 - . bet

.Захарова И.В. Указ. соч. С. 223 – 224 . [65]

Кайдаров А. Уйгурский литературный язык и вопросы разработки терминовотворчества // Исследования по уйгурскому научным принципам .23 .языку. Алма – Ата, 1965. Т. 1. С

Исхаков Г.М., Решетов А.М., Седловская А.Н. Современные этнические процессы у советских уйгуров // Этнические процессы у . групп Средней Азии и Казахстана. М., 1980. С. 75 национальных

Выходцы из Синьцзяна в Туркестане в конце XIX .Г.В Никольская . [68]
истории народов Средней Азии): – начале XX вв. (материалы к
.15 .Автореф. дис. канд. ист. наук. Ташкент, 1969. С

:Маллицкий Н.Г. Ташкентские махалля и мауза // В.В. Бартольд . [69]
Туркестанские друзья. С. 113; Решетов А.М. Уйгуры в Таджикистане //
история и традиционная культура народов Средней Азии и Этническая
;С. 195 .Казахстана. Нукус, 1989

) ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى . ЦГА РУ. Ф. 23. Оп. 1. Д. 532. Л. 221 – 241 . [70]

вопрос и Туркестанском крае // Верховский Н . П . Рабочий . [71]

4 ,Экономист России, - 32, 14 августа 1910. С

Ф ормирование китайской общины в .Владимир Дацыше ,. [72]

.(- империи (второй половине 19 -го века российской

[. www.mion.isu.ru](http://www.mion.isu.ru)

иностранные коммунисты в туркестане. . И. С. Сологубов . [73]

.ташкент. 1961

[74] . ئابدۇللا روزباقىيېۋ 20 - ئەسىرنىڭ 20 - 30 - يىللىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىنقىلابىي سىياسىي

ۋە جامائەت ئەربابلىرى ھەمدە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ، تۆۋەندىكىدەك بىر قاتار يۇقىر

ۋەزىپىلەردە بولغان ئىدى. 1921 - يىلى ئىنقىلابىي ئۇيغۇر ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى، 1920 - 1922 -

يىللىرى تۈركىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قارمىقىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەر

بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، 1922 - يىلىدىن ئېتىبارەن رۇسىيە تۈركىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي

كومىتېتى قارمىقىدىكى ئۇيغۇر-تۇڭگان كوممۇنىستلىرى بۆلۈمىنىڭ رەئىسى، 1924 - 1934 -

يىللىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللەتلەرنىڭ كىملىكىنى ئايرىش كومىسسسىيىسىنىڭ مۇئاۋىن

باشلىقى، قازاقىستان قىزىل ئوردا كومپارتىيىسى ۋە پاۋلودار كومپارتىيىسى كومىتېتلىرىنىڭ بىرىنچى

سېكرتارى، قازاقستان تەمىنات مىنىستىرى، قازاقستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ نەشرىيات ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ مىللەتلەر كېڭىشىنىڭ ئەزاسى، رۇسىيە كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، قازاقستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئاتقۇرغان ھەمدە 1922 - يىلى، 3 - ئىنتەرناتسىيونالنىڭ 3 - ۋە 4 - قۇرۇلتىيىغا تۈركىستانغا ۋاكالىتەن قاتناشقان. سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسىنىڭ 11 - ، 13 ، 16 - قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان، 1925 - 1927 - يىللىرى موسكۋادىكى شەرق كوممۇنىستىك ئەمگەكچىلەر ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان، 1933 - يىلى، موسكۋادىكى لەنىن مەكتىپىنىڭ ئاسپىرانتۇراسىدا، ئارقىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى قارمىقىدىكى مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇغان. ئۇ، 1937 - يىلى ستالىننىڭ تازىلاش ھەرىكىتىدە قولغا ئېلىنىپ، خەلق دۈشمىنى، مىللەتچى ۋە پانتۇركىست دەگەندەك جىنايەتلەر بىلەن ئەيىبلەنىپ 1938 - يىلى ئېتىپ تاشلانغان. روزىباقىيېۋ، ئۇيغۇر، قازاق، رۇس تىللىرىدىكى بىر قانچە گېزىت ۋە جۇرناللارنىڭ باش رېداكتورى ھەمدە كۆپلىگەن ماقالىلارنىڭ ئاپتورى ئىدى. ئا. Ата - лма . Энциклопедия / Под ред. М. К. Козыбаева. - Алма - Ата: Гл. ред . 1983. - С. 455 - 456 ، Казахской советской энциклопедии

[75]. ئا. روزىباقىيېۋ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى. ئالمۇتا، 1988،

[76]. بۇرھان قاسىموف. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مىللىي جۇمھۇرىيەتلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە ئۇيغۇر

خەلقى، كەمبەغەللەر ئاۋازى. 1924 - ، سەنتەبىر 25، 1924.2

[77] . ئابدۇللا روزباقىيەۋ. گەزەك مۇئەللىملىرىنىڭ . "كەمبەغەللىر ئاۋازى" ، 1925 - يىلى ، 18 - ئىيۇل سانى .

[78] . ئابدۇللا روزباقىيەۋ. بۇرادەر سابىرجاننىڭ تەنقىتىگە جاۋاب. " كەمبەغەللىر ئاۋازى" .
1926 - يىلى ، 8 - مارت . ئاپتور بۇ ماقالىسىنى موسكۋادا يازغان بولۇپ ، ئۇ بۇ ۋاقىتتا
موسكۋادىكى سۋەردلوۋ نامىدىكى شەرق كوممۇنىستىك ئەمگەكچىلەر ئۇنىۋەرسىتەتىدا ئوقۇۋاتاتتى .

[79] . ئابدۇللا روزباقىيەۋ ، شۇ ماقالە . 1926 - يىلى ، 8 - مارت .

[80] . года Всесоюзная перепись населения 1926 .

. Национальный состав населения по республикам СССР

http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php

[81] . ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1937 - يىلىدىكى نوپۇسى .

www.demoscope.ru/weekly

[82] . населения 1926 года Всесоюзная перепись .

. Национальный состав населения по регионам РСФСР

http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_26.php?reg=1476

ВСЕСОЮЗНАЯ ПЕРЕПИСЬ НАСЕЛЕНИЯ 1937 ГОДА: .Поляков Ю.А. [83]

РОССПЭН, ,.документов и материалов. М ОБЩИЕ ИТОГИ. Сборник

s.108 - 110 ,2007

[84] . كەمبەغەللەر ئاۋازى .

[85] . بۇرھان قاسىموف . مۇئەللىملەر كېڭىشى ھەم بىزنىڭ ئاقارتىش ئىشلىرىمىز.

<<كەمبەغەللەر ئاۋازى>>. 1925 - يىلى ، 18 - ئىيۇل . ئا.روزىباقيپۇ . بۇرھان قاسىموف . ئالمۇتا.

"رائۇئان" ، 1992 . 29 - بەت .

[86] . ئۇيغۇر سوۋېت ئەدەبىياتىنىڭ تارىخى . قازاقىستان <<ئاۋوكا>> نەشرىياتى . 1986 .

ئالمۇتا . 122 - بەت .

[87] ئابدۇمەجىت روزىباقيپى ئابدۇللا روزىباقيپىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى . ئۇ 1930 - يىللاردا

تاشكەنتتە ئوقۇغان ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى

بولغان . 1944 - يىلىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى مەخسۇس

ئۇيغۇر ئېلىدە ئىنقىلابىي ئىدىيىلەرنى تەرغىپ قىلىش ئۈچۈن چىقارغان <<شەرق ھەقىقىتى>>

جۇرنىلىدا تەھرىر ۋە لېيىن باش تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن ، ئۇ ، 1946 - يىلى ، موسكۋادىكى پاۋلوۋ

تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا بىئولوگىيە ساھەسى بويىچە دوكتور بولغان . ئۇ ئۇيغۇرلاردىن چىققان

تۇنجى بىئولوگىيە پەنلىرى ئالىمى ئىدى . ئابمەجىت روزىباقيپى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1944 -

1950 - يىللىرىدىكى ئۇيغۇر سىياسىتىگە ئارىلاشقان شەخسلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ كىشى 1998 -

يىلى، ئالمۇتىدا ۋاپات بولغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلىمىلىرىنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەن ئىدى.

[88] . خېلەم خۇدابهردىيېڧى . خېلەم خۇدابهردىيېڧى . خېلەم خۇدابهردىيېڧى . زامان ئىزغىرىنلىرىدا

شۇڭغۇپ . (خاتىرەنامە) . تاشكەنت . 2003 - يىلى ، 107 - بەت .

[89] . خېلەم خۇدابهردىيېڧى . زامان ئىزغىرىنلىرىدا شۇڭغۇپ . (خاتىرەنامە) . تاشكەنت .

2003 - يىلى ، 107 - بەت .

[90] خېلەم خۇدابهردىيېڧىنىڭ خېتىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئۇنىڭ ئۆز كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن شۇ

ئەسەر . 116 - بەت . خېلەم خۇدابهردىيېڧى 1918 - يىلى ، تۇغۇلغان . 2004 - يىلى تاشكەنتتە

ۋاپات بولغان . ئۇ ، 1937 - يىلى ، ئۆزبېكىستان ئوقۇتقۇچى نەشرىياتى ئۇيغۇر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى

بولۇپ ، ئىشلىگەن ، 2 - جاھان ئۇرۇشىغا قاتناشقان ھەمدە 1947 - يىلى ، ئۆزبېكىستان چەتئەلچە

ئاڭلىتىش رادىئوسىنىڭ ئۇيغۇر بۆلۈمىدە ئىشلىگەندىن كەينى ، ئۆزبېكىستان كومپارتىيىسىنىڭ 1 -

سېكرىتارى ئوسمان يۈسۈپوف تەرىپىدىن باشقا 12 كىشى بىلەن بىرگە غۇلجىغا ئەۋەتىلىپ .

1949 - يىلىغىچە غۇلجىدا ، باشقا مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شىتابىدا ئېلاخۇن ئىسمى

بىلەن مايور ئونۋانىدا مەسلىھەتچى ، كېيىنرەك ئەخمەتجان قاسىمغا سىيلى مەسلىھەتچى

بولغان . بۇ ۋاقىتتا ئۇ يوشۇرۇن ۋەزىپىنى ئۆتىگەن ئىدى . ئەمما 1950 - يىللاردا ئاشكارا ۋە رەسمىي

يوسۇندا ئۈرۈمچىگە كېلىپ ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا مەسلىھەتچى بولغان ئۇ . 20 يىلغا يېقىن

ئۆزبېكىستان رادىئو - تېلېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ

رەئىسى بولۇپ ئىشلىگەن . خېلەم خۇدابهردىيېڧى 1960 - 1980 - يىللاردا سوۋېت ئۇيغۇرلىرى

ئارىسىدىن چىققان ئەڭ يۇقىرى مەمۇرىي خىزمەت ئۆتىگەن (مىنىستىر دەرىجىلىك) ئازغىنا شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى. 1960 - يىللاردا ئۆزبېكىستاندا ئۇيغۇر ئانسامبلىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە پائالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغان.

www.icc.uz .Nizat Niyazov . [91]

Шахрихане прошел национальный фестиваль уйгуров V . [92]

19.09.2011

Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. . [93]

жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 Перепись населения и

> .Кыргызстана. Город Ош года. Книга III(в таблицах). Регионы

политики Казахского Ермек НАРЫМБАЙ .Задачи внешней . [94]

государства в Средней Азии (в разрезе казахско - узбекского

<http://www.zonakz.net/articles/13536> .(пограничного вопроса

Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко - .С. М. [95]

Наука, 1971. 1971. S.42 :: культурные связи. - Л

eser.43 _ bet shu .С. М. Абрамзон. [96]

G.Gozhaxmet Sadvakasov. K Voprosu Ujgursko - Uzbekiskoj . [97]

Yazykovej Interferensii - . Izbrannyye Trudy Gozhxmeta Sadvakosova. S.

.Almaty. Alem. 2000. .180

.shu eser . [98]

[99] . غوجاخمەت سادۋاقوسوف . پەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر تىلى . 66 - 67 - بەتلەر .

Современное расселения народов и . Винников Я . Р . [100]

П . М . ,1959. 2 - . этнографических групп Ферганской долины // СЭС

bet - .468 .Tom

наманганской области. А. К. Боровков. Узбекские говоры . [101]

Sadvakosova. Tashkent. 1963. Izbrannie Trudy Gozhaxmeta . Языкознание

. 180 - bet

[102] . غوجاخمەت سادۋاقاسوۋ . شۇ ئەسەر . 180 - بەت .

Азии В.А. Моисев . Россия и Китай в Центральной. [103]

.S.224 .вторая половина XIX в. - 1917 гг.). Барнаул: АзБука, 2003)

Александр Зиновьев. БОГАТАЯ ПРОВИНЦИЯ СИНЬЦЗЯН, . [104]

ДЛЯ СССР БЕРИЛЛИЙ

>

http://nnm.ru/blogs/semiadmin/bogataya_provinciya_sinczyan_berilliy_dlya_sss

.</r

В.А. Советский Союз и Синьцзян 1918 - 1941. Барнаул: БГПУ, Бармин

.1999

(105). مەشۇر روزىيوۋ. ئۇيغۇر زېمىنىدا (كۆرەش تارىخىدىن يادنامە). 2007. ئالمۇتا. 64 -

بەت.

(106) ، شۇ ئەسەر . 64 - 65 - بەتلەر

(107) . شۇ ئەسەر . 65 - بەت .

(108) . ئابدۇللا روزىباقىيېڧى . ئۇيغۇر ئەل ئەدەبىياتى . (بۇرادەر سابىرجاننىڭ تەنقىدىگە

جاۋاب) . كەمبەغەللەر ئاۋازى . 1926 - يىلى ، 28 - فېۋرال . بۇ ماقالە بۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن .

ئابدۇللا روزىباقىيېڧى ، خەلقىم ئۈچۈن كۆيدۈ يۈرەك . ئالمۇتا . > ، جازۇشى << نەشرىياتى .

(109). شۇ ماقالە ۋە شۇ كىتاب . 89 - بەت .

(110). Задачи внешней политики Казахского Ермак НАРЫМБАЙ .

государства в Средней Азии (в разрезе казахско - узбекского

пограничного вопроса) , <http://www.zonakz.net/articles/13536> . موسكۋانىڭ

قانداق قىلىپ ، ئۆزبەك مىللىتىنى ياسىغانلىقى ھەققىدە توۋەندىكى ماقالىدىكى ئۇچۇرلارغا

قارالسۇن . Р.Масов (академик): О термине "узбек" ("озбак") встречается

противоречивых суждений. К вопросу образования Узбекской множество

www.centrasia.ru . ССР

ئىلكىتاپ ئىشلىگۈچى مىسرانىم مۇنبىردىن SaZGuRi:

ئەسكەرتىش : مەركۈز ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسى مىسرانىم تورىدىن ئېلىنغان بولۇپ ئىلكىتاپ

ئىشلىگۈچى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق . . . .

WwW.BbS.MiSRaNiM。 CoM